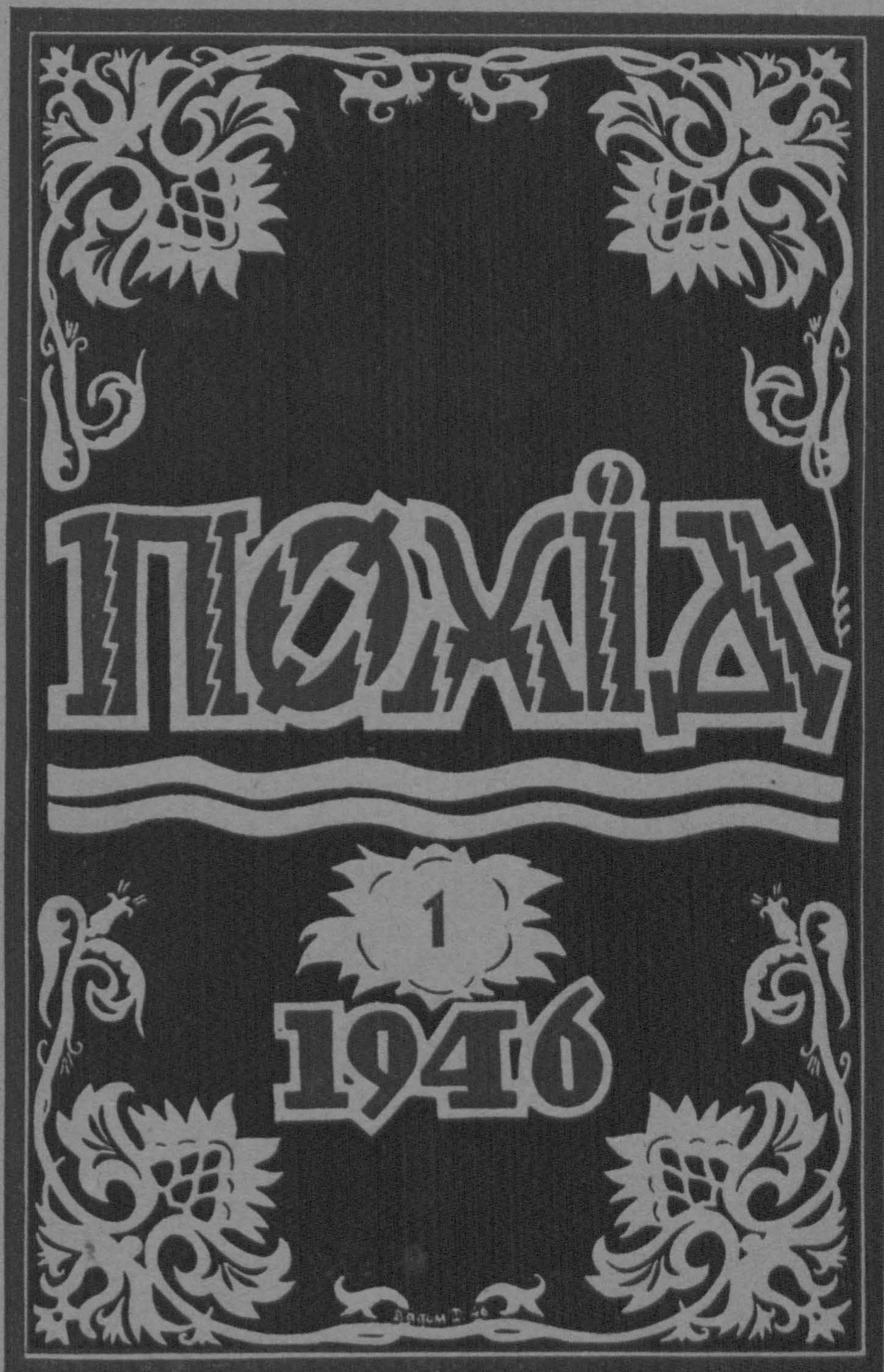

ПОХІД
1
1946

2.95

ПОХІД

Літературно-мистецький
і науково-популярний
місячник

Ч. 1

ЛИПЕНЬ
1946

КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО
«ЗАГРАВА»
ГАЙДЕНАВ.

Popular Heidenau Magazins
Art—Science—Literature.

Друк. Кооп. В—ва »Заграва« в Гайденав, зам. ч. 45, тираж 2000 пр.

Т. Шевченко

Від редакції

Випускаємо на люди перше число нашого журналу «Похід». На далекій півночі Німеччини, де зосередилася переважно селянська частина української еміґрації, — справа видання літературно-мистецького і науково-популярного журналу натрапляє на значні труднощі.

Однак, накресливши собі плян створення такого журналу, ми не мали на думці обнижувати вимог до якости вміщуваних у ньому матеріялів, а так само спрощувати його. Не мислили ми собі також творити журнал, розрахований лише на читачів, що мешкають у північній частині Німеччини. Нехай — мислимо ми собі — прислужиться і наша творчість шляхетній справі розвою рідної культури на вигнанні. Отож, радо запрошуємо ми українських письменників, поетів і наукових працівників, — всіх, хто справді любить Рідне Слово, до дружньої співпраці на сторінках «Походу», до спільного плекання на чужині нашої літератури, мистецтва й науки.

Нехай же повсякчас горить в наших серцях світлий образ неперевершеного й незламного Тараса Шевченка, що і в найгірших умовах письменницької праці не кидав свого пера. Хто знає, як прийдеться далі бути українській літературі на вигнанні, — «чи то плисти, чи то брести»? Але, говорячи словами нашого Генія, ми все таки, не зважаючи ні на що, «мережать будем тихенько білії листи».

Автори, що взяли участь в першому числі «Походу», не об'єднані в якійсь одній письменницькій організації, — вони навіть не всі знають особисто один одного. Отже, нема чого говорити про якийсь домінантний літературний напрям, якому ми б хотіли віддати перевагу в нашому журналі. Літературно-мистецька програма «Походу» коротка: «Чесне українське слово — на службу Нації!»

І. СНІГУР

Шевченко і нація

Скажи, що правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхеє, не древлє слово
Розтліннеє, а слово н о в е
Між людьми криком пронесе
(підкресл. наше — І. С.)

І ця правда, дійсно, пронесла між людьми н о в е слово Шевченка, слово, що стало на сторожі інтересів нашого народу, розкрило перед українською нацією нові перспективи. В світлі цих перспектив мусить розвалитися держава—домовина, а на її уламках

Встане Україна
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!

Ці перспективи Шевченко розгортає на ґрунті ідеї боротьби нації за визволення її з кайданів насильницької держави, виходячи з засади необхідности ламати штучні рямці тієї держави, яка, спираючись лише на військову та поліційну силу,ушкоджує життьові інтереси української нації, відбирає їй елементарні права.

Шевченко конкретизує напрям цієї боротьби і надає їй нечуваної досі сили, як боротьбі проти російської царської держави, проти натхненників великодержавного російського гніту Петра І, Катерини ІІ, Миколи І, проти здійснювачів цього гніту на Україні Бібікова, Долгорукова і їм подібних.

Це той первий, що розпинав
Нашу Україну,
А вторая доконала
Вдову — сиротину.

Підкреслюючи фельдфебельський стиль усієї царської державної машини, Шевченко відповідно характеризує царя Миколу І і його адміністраторів в Україні:

Капрал Гаврилович Безрукий
Та унтер п'яний Долгорукий
Украйну правили.
Добра
Таки чимало натворили, —
Чимало люду оголили
Оті сатрапи ундіра.

Українська нація опинилася в трагічному стані, і то з багатьох причин. Однією з цих причин Шевченко вважає половинчатість, принципову слабкість, компромісовість, що її часто виявляли українці, довгий час перебуваючи в лабетах російської царської держави; вони, як каже поет, —

Дивились і мовчали
Та мовчки чухали чуби.

І справді, такі настрої панували в свідомості більшости українських інтеліґентів того часу. Це ж таки відбилося на характері літературно-громадської діяльности українських письменників передшевченківської доби, які хоч і відроджували українську літературу на живій національній–побутовій і мовній основі, але не спромоглися з огляду на цілий ряд обставин, об'єктивних і суб'єктивних, піднестися до ідейного рівня світогляду Шевченка, поета–пророка, який сказав н о в е слово своєму народові. Це нове слово виразно диференціювало інтереси української нації і тодішньої російської держави і сміло протиставляло ці інтереси одні одним під поглядом боротьби українського народу проти російської державної тиранії. Ближчим літературним попередникам Шевченка було далеко до такого розуміння справи.

Іван Котляревський, зберігаючи теплу пам'ять про Гетьманщину («Так вічной пам'яти бувало у нас в Гетьманщині колись»), опоминаючись за народню правду («Мужича правда все колюча, а панська на всі боки гнуча»), без будьякого, проте, внутрішнього психологічного конфлікту поєднує свою симпатію до козацької минувшини з більш ніж толерантним ставленням до царського державного устрою,–з симпатією до таких його репрезентантів, як генерал-губернатор князь Олексій Куракін, до якого поет звертається з панегіричною «піснею», князь Рєпнін, князь Лобанов-Роставецький. При чому Котляревський робить це цілком щиро, без ніякого наміру користолюбно здобувати прихильність впливових людей, що цілком несправедливо закидає йому Пантелеймон Куліш. І цей внутрішній конфлікт не виникає у Котляревського тому, що поняття української нації уклалося в його свідомості як складова частина поняття російської держави, частина, підпорядкована цілому.

Петро Гулак-Артемовський, автор відомої сатири „Пан та Собака" – картини тяжкої долі безталанних українських кріпаків, безправства їх і панської сваволі, – захоплюється воєнними успіхами царя Миколи та цілою його державною системою як вірнопідданий син Росії. Дехто говорить у зв'язку з цим про роздвоєння духового «я» Гулака-Артемовського. В тім то й річ, що не було ніякого роздвоєння в душі цього вірного царського підданця і, водночас, талановитого українського поета. Держава бо в його свідомості займала перше місце, а нація–друге.

Квітка-Основ'яненко, який писав українською народньою мовою, як підкреслено в його листі до М. Максимовича, «щоб приневолити до мовчання людей з дивним поглядом, начебто не слід було писати мовою українського народу, котра визначається си-

лою і красою, недосяжною іншій мові, питомими зворотами, гумором та іронією», — видав славнозвісні «Листи до любезних земляків», в яких дійшов до геркулесових стовпів у вихвалянні царського ладу, чиновництва і, навіть, кріпацтва. І все це, серед інших причин, через змішування понять нації та держави.

Якби виникла потреба, наші ілюстрації можна було б подесятерити, доповнивши їх такими постатями, як Гребінка, Метлинський і деякими іншими. Але на цьому зупинимось.

Над українським літературним і політичним обрієм підноситься Тарас Шевченко. Він глибоко розуміє велику позитивну ролю Котляревського, вшановує його пам'ять сердечним віршем. Шевченко присвячує палкий вірш і Квітці-Основ'яненкові. Він шанує їх заслуги у творенні української літератури на живій народній основі; називає їх «батьками», як відроджувачів українського народнього слова в нашому письменстві,—але не тільки не підтримує їх політичних концепцій, а, навпаки, висуває на порядок денний концепції цілком інші, вболіваючи, що Україна

Обідрана, сиротою
Понад Дніпром плаче:
Тяжко - важко сиротині,
А ніхто не бачить.

Г. Квітка не добачав лиха обідраної російським царатом України, але Шевченко бачить не тільки лихо своєї нації, а й причини цього лиха, і робить, при скрайній трагічності становища в той час української національної справи, далеко не песимістичні висновки:

Смійся, лютий враже,
Та не дуже, бо все гине,—
С л а в а н е п о л я ж е,
(підкр. наше — І. С.)
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда
І чиї ми діти.

Шевченко ворушить спомини про ту українську національну славу, як про славу войовничих переможних козаків:

Червоною гадюкою
Несе Альта вісті,
Щоб летіли круки з поля
Ляшків-панків їсти.
Налетіли чорні круки
Вельможних будити,
Зібралося козачество
Богу помолитись;
Закрякали чорні круки,
Виймаючи очі, —
Заспівали козаченьки
Пісню тії ночі —
Тії ночі кривавої,
Що с л а в о ю стала (підкр. наше — І. С.)
Тарасові, козачеству,
Ляхів що приспала.

Шевченко сумує за тим, що не стало запорожців, які вміли панувати:

Панували, добували
І славу, і волю, —
Минулося, осталися
Могили по полю.

Шевченко сумує, але не вірить, що навіки минула слава України,—перед його внутрішнім зором встає чудове видиво:

Пишними рядами
Виступають отамани,
Сотники з попами
І гетьмани всі в золоті
У мою хатину.
Прийшли, сіли коло мене
І про Україну
Розмовляють, розказують:
Як Січ будували;
Як козаки на байдаках
Пороги минали;
Як гуляли по синьому,
Грілися в Скутарі,
Та як,люльки закуривши
В Польщі на пожарі,
В Україну верталися..

Він прокидається від того сну з палким і гірким бажанням:

Гетьмани, гетьмани! якби то ви встали,
Встали подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували, —
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави, убогих руїн!

І тут могутнім орлом підіймається в височінь геніяльна Шевченкова думка про конечність кривавої боротьби скривдженої української нації проти російського і всякого іншого державного узурпаторського смока.

Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий,
Багато ти, батьку, у море носив
Козацької крови! Ще понесеш друже —
(підкресл. наше — І. С.)
Червонив ти синє, та не напоїв...
...Козак оживе!
Оживуть гетьмани в золотім жупані,
Прокинеться доля, козак заспіва:
«Ні жида, ні ляха». А в степах України—
Дай-то, Боже милий, — блисне булава!

Шевченко розщеплює поняття нації і держави, щоб у боротьбі зняти пута насильства держави з поневоленої нації. Шевченко пророкує Україні її перемогу в боротьбі з Росією, і з року в рік ширше й конкретніше розвиває цю свою концепцію. Це — стрижень Шевченкової творчости, це — серце його життя, це — те нове, що сказав Шевченко українцям і їхнім ворогам, і за що перші не перестануть його любити, а другі — ненавидіти.

І це нове слово стало могутнім ділом, а тому, сказавши це слово, Шевченко зразу ж натрапив на тупий запеклий опір тих землячків, які несуть

І шкуру, і душу «за отечество»!

Він називає їх овечими натурами, він ганьбить їх за те, що вони не тільки не борються самі, а й борців за визволення своєї нації від чужодержавного гніту таврують іменами розбійників і злодіїв:

Дурний шию підставляє
Й сам не знає за що,
Та ще й Гонту зневажає,
Ледаче ледащо!
«Гайдамаки – не воины–
Разбойники, воры,
Пятно в нашей историі!»
Брешеш, людоморе!
За святую правду, волю
Розбійник не встане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний, не заріже
Лукавого сина;
Не розіб'є живе серце
За свою Вкраїну!

Шевченко дедалі поглиблює свою політичну концепцію: нація, при всяких обставинах є духово самодостатній організм у боротьбі за створення своєї національної держави. Поет в процесі удосконалювання в своїй свідомості цієї ідеї дедалі міцніше вкорінюється на засадах здорового оптимістичного реалізму. Він бачить дві історично-ворожі Україні сили і правильно оцінює серйозність боротьби з ними.

Про боротьбу з першою силою, яка на той час відійшла була в історію, говорить Шевченко устами архимандрита мотринського манастиря Мелхиседека Значка-Яворського в поемі «Гайдамаки»:

Горе, горе!
Молітесь, діти! Страшний суд
Ляхи в Україну несуть–
І заридають чорні гори.

Але головну свою увагу звертає поет на боротьбу з другою силою, з царською Москвою, з москалями, і скаржиться в імені України:

Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває.

З почуттям гіркоти й огиди звертається в Шевченковому «Сні» мученик за Україну – Павло Полуботок до царя Петра, який засипав болота коло Неви благородними кістками українських козаків, щоб «на їх трупах катованих» поставити свою столицю.

О, царю поганий!
Царю проклятий, неситий,
Гаспиде лукавий!
Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними кістками!
Поставив столицю
На їх трупах катованих...

Ця ненависть поетова до царя—ката переплітається з глибокою аналізою великодержавницької політики Москви щодо пригнічуваних нею націй, як політики облудної, цинічної і брутальної і в результаті фатальної для самої царської московської держави.

Поет пророчим зором бачить у майбутньому цілковите звільнення української нації:

...коли
Ми діждемося Вашінгтона
З новим і праведним законом?
А діждемось таки колись.

Цей новий і правдивий закон прийде на прапорах боротьби за торжество ідеї української нації, ідеї, в окресленні якої нове слово сказав Шевченко. Життя введе цей новий і праведний закон, — а ним, на думку Шевченка, є організована і свідома сила нації, яка твердою рукою покарає тих, що її зневажають. Народ повинен орієнтуватися на свою національну міць і безустанно розбудовувати цю міць.

Ця сила є організовуваною національною стихією, що вибухне з глибоко-народнього ґрунту, як вибухла гайдамаччина з Холодного Яру, і це буде той великий день, день радости для України:

Стережіться ж,
Бо лихо вам буде,
Тяжке лихо.
Дуріть дітей.
І брата сліпого,
Дуріть себе, чужих людей,
Та не дуріть Бога!
Бо в день радости над вами
Розпадеться кара,
І повіє новий огонь
З Холодного Яру.

Шевченко бачить глибоку національну мудрість нашого народу, мудрість, яка неминуче обернеться проти короткозорих мудрувань і пристосовництва тих, хто, вважаючи себе „елітою", відривається від свого ж народу, розриває його цілість, протиставляє себе один одному і в результаті ллє воду на млин нашим національним ворогам.

Не дуріте дітей наших,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать,
Бо невчене око
Загляне їм в саму душу

Глибоко, глибоко.
Дізнаються небожата,
Чия на вас шкура

Та й засудять—і премудрих
Немудрі одурять.

Бо їх світогляд, викривлений чужою наукою, чужими звичками, чужою державою, чужими інтересами, не представляє чистих інтересів свободолюбної української нації, яка кладе величезні жертви за своє звільнення:

Якби ви вчились так, як треба,
То й мудрість би була своя;
А то залізете на небо:
«І ми—не ми, і я—не я!

І все те бачив, все те знаю:
Немає пекла, ані раю,
Немає й Бога—тільки я...»

Шевченко піднісся над Україною, як великий речник національної віри і відваги, міцно побудованої на світлих українських традиціях і, водночас, як великий революціонер думки, що поставив з усією геніяльною яскравістю і конкретністю ідею незалежности української нації, як конкретну проблему, що мусить бути розв'язана в спільній соборній боротьбі українців проти держав, що поневолюють нашу Батьківщину. Він вірить, що Україна стане вільною новою сім'єю, в якій звільнений український нарід незлим, тихим словом пом'яне свого великого поета, пророка і борця за торжество найсвітліших ідеалів української нації.

Б. КРУПНИЦЬКИЙ

Три культурні доби Европи

Спроб схарактеризувати культурний розвиток Европи маємо подосталь. Чи варто робити ще одну спробу? Всі такі поділи дуже непевні. Але, з другого боку, у кожного, хто задумається над цією проблематикою, виникає бажання вловити ритм подій, виникає надія якось інакше, ліпше й повніше охопити цілість явищ.

Чи не можна, виходячи з штандпункту культурного настановлення (а не стану), дійсно розрізнити три культурні епохи европейської історії?

Спробуємо першу назвати добою наївної або безпосередньої віри, другу—наївного знання, а третю—добою можливої синтези між вірою і знанням.

1. До першої підійшло б европейське середньовіччя з його наївною, некритичною вірою, з твердою релігійністю, з статичністю суспільного життя, збудованого на непорушних релігійних принципах, з його, так би мовити, застиглістю, з його вірою в майбутнє правдиве життя, яке робить земне життя нецінним, нецікавим, невартим уваги; з ідеєю мінімального, а разом справедливого забезпечення земними благами, як результат релігійного настановлення, з неувагою до соціяльного питання: кожний стан уважається даним від Бога, бо він живе для себе, є автономним. І навіть раціоналістична філософія середньовічних богословів служила—силами розуму—тій самій меті: доведенню всемогутности Божої. Недарма ж говорилося, що філософія—послугач теології.

2. Виходячи з поданої вище клясифікації, можна було б з Ренесансом і Реформацією зробити перехід до доби знання. Поява типу страдників за знання, як от Коперник (1543) або Галілей (1642), яких переслідувала Церква, вказує на те, що ця доба ще сильна релігійним духом, хоч в будові її вже помітні деякі ушкодження. Замість статики, помічається неспокій і боротьба.

Не бракує і реакції в образі барокко, і контрреформації з їх частковим зворотом до католицизму та інтенсивним релігійним почуттям. Але нового, наприклад, дослідів природничого характеру, не можна вже було придушити. Барокко стоїть обличчям до середньовіччя, але разом це й синтеза з Ренесансом.

З епохою просвічености і Французької революції ми вступаємо вже в фазу критицизму. Над усім панує просвічена філософія, філософія енциклопедистів. На

ївна віра відступає місце наївному знанню, вірі у всемогутність, всесильність знання.

Це вже виразно динамічна доба, повна неспокою, проблематики. Разом з новим відчуттям природи й ідеалом повороту до природнього стану (Руссо) провід бере знання, наука—замість релігійної віри. Еліта людства проголошує нові правди: свободи, рівности, братерства людей.

На початку XIX ст. ми переживаємо реакцію на цей тріюмф раціоналістичного XVIII ст. Доба романтики – це поворот і до віри, і до середньовіччя, і до ідеалізму, але знову поворот, в якому є й деяка синтеза з раціоналістичним XVIII ст.

Зате з половини XIX ст. починається переможний хід точної науки, техніки, природознавства, а в мистецтві—реалізму або натуралізму. Звичайно, це стосується в першу чергу еліти. Матеріялізм і соціялізм, перемога природознавства і віра у всемогутність науки – все це характеризує еліту і є справою її рук, передусім творчої еліти. Маса, безперечно, залишається консервативною, твердо прив'язаною до старого.

Але наприкінці століття помічається нова зміна. Еліта поволі відвертається від поверхового позитивізму, шукаючи нової віри або гублячися в емоціональних лябіринтах модернізму (так зване, мистецтво декадентства, імпресіонізм, експресіонізм і т.д.). Рівночасно позитивізм популярного, поверхового характеру входить у маси і стає, в першу чергу, гаслом для напівінтеліґентної людности міст.

3. Не знаю, чи можна третій етап—XX століття—назвати добою поєднання, або синтези, між релігійною вірою і знанням. Спочатку віддає від такого поділу ніби надмірним схематизмом. Поділ на доби віри, знання і синтези між ними виглядає неначе геґелівська теза, антитеза і синтеза.

У новій добі підносять свій голос різнорідні елементи. Вона багата на динаміку, боротьбу, конфлікти; в ній разом з ренесансом релігійної, більше того—християнської віри, і ренесанс матеріялізму типу совєтського.

Але все таки шукаємо якоїсь провідної лінії. Без дороговказів не обійдемося. Факт той, що нова доба поглибила і поняття віри і знання. Віра стала до певної міри свідомою, на висоті наукових вимог сучасности, а знання втратило або послабило свої претензії на всеосяжність та всесильність.

В науці тепер підкреслюється несподіване, непередбачене, крутий зворот з одного стану в протилежний йому, навіть з нічого і без ніякого посередництва.

З другого боку, віра, колись наївна, починає все більше спиратися на свідоме переконання. Відроджується, хоч можливо й дуже поволі, органічне релігійне чуття, і разом бере гору зрозуміння того, що наука неспро-

можна з'ясувати нам ні останніх речей, ні глибин життя.

Це є ренесанс релігії, опертий в чималій мірі і на науку. Саме серед передових науковців (напр., фізиків) дуже помітний зворот до нової оцінки психічного, духового, при чому матерія стає несуттєвою і в прямому, і в переносному значенню.

Так, наприклад, читаємо у Макса Плянка («Religion und Naturwissenschaft», Ляйпціг, 1937): «Отже, коли обидві,—релігія і природничі науки,—потребують для свого вияву віри в Бога, то Бог стоїть для однієї на початку, для других—наприкінці кожного думання. Для цієї він означає фундамент, для тих — завершення будови кожного світоглядового погляду.» Або в іншому місці: «Отже, куди і як далеко ми не подивимося, ніде не знайдемо ми між релігією і природничими науками протиріччя, але саме навпаки,—у вирішальних пунктах повну згоду. Релігія і природнича наука не виключають одна одну, як дехто сьогодні вірить чи побоюється, протилежно—вони доповнюють і з'являються передумовою одна другої.»

Але це думки, настрої або світогляд характеристичні для передової еліти нашого часу, та й то не всієї, а певної творчої її верстви. В той самий час маса залишається або інертною, або релігійною по-старому, або вона захоплена культом знання, позитивізмом, на що є доказом комунізм.

Таким чином, між елітою і масою постали, принаймні в Західній Европі, свого роду ножиці. Передова творча еліта з своєю синтезою віри і знання опинилася на позиціях, далеких від передової маси, що теж шукає світоглядових основ. Ця передова маса і далі розвивається в напрямі поверхового матеріялізму.

Однак, мусимо рахуватися з тим, що наша доба принесла нові напрями: тепер можна говорити не тільки про тенденцію толерування знання вірою, але й віри знанням. Більше того, позначається, між іншим, і свого роду співпраця, оскільки ходить про передові, творчі ряди европейської еліти. Але разом з тим виросли й нові течії. Доба виглядає більш скомплікованою, ніж цього бажала б наша схема. Виріс і своєрідний догматизм, заснований на вірі в непогрішимість матеріялістично-соціялістичної, евентуально расово-матеріялістичної доктрини.

Це нові релігії сфанатизованих мас і значної частини еліти, що ними керує. В той час, як так звана нетерпимість ослабшала, зм'якнула, уґрунтований ніби, на знанню догматизм скріпився.

В нашій наскрізь динамічній добі вдумлива людина зважає на голоси тих людей, які, подібно до Плянка, з глибини свого знання промовляють нове слово.

Мих. СИТНИК

Любов

(поема)

Безсмертній поетці і героїні
Олені Телізі — присвячую.

Пригадалася знов наша зустріч над Россю,
Як шуміли отави і гнулась лоза,
Як ішла в партизанку розгнівана осінь
Й слово ніжне «люблю» я не встиг доказать.

Тільки погляди наші схрестилися миттю —
І тоді ми усе зрозуміли без слів...
З свого серця печаль заіржавлену витяг,
Як тупого ножа, і у темінь побрів.

Листопадом шуміла розпатлана осінь,
Зовучи на розплату м'ятежних синів...
Від врочистости дибом ставало волосся,
І розтоплювавсь в жилах застояний гнів.

Як ішли земляки найпобіднішим маршем,
Як нестримано гимн розривав височу,
І однаково мріяв — молодший і старший,—
Що здобудем собі ми Державу святу.

Хижий ворон вгорі надокучливо каркав,
Ми спинялись на мить, щоб ізнову іти,
Ніч схилялась над нами, немов санітарка,
Бинтувала нам рани туманом густим.

Дивувались кати, і захоплювавсь ворог
Тим завзяттям, з яким ми ставали у бій.
І даремно над нами очікував ворон,
І даремно за нами ридав вітровій.

Ми вростали у землю упертістю дуба,
Ми здіймалися в небо невтомним орлом.
Не вдавалось нікому святого Тризуба
Похитнути своєю нахабністю й злом.

...І тоді ми зустрілися вдруге з тобою,
Щоб доповнити славою нашу любов.

Хоч і серце щеміло завжди перед боєм,
Хоч за тебе в бою я горів і холов—

Я не міг, я не смів навіть глянути в очі,
Щоб тобі не гадалось, що я—боягуз,
Що прийшов я сюди лиш для того, що хочу
Тільки ласки твоєї. А в серці загруз

У тремтінні солодкім твій сонячний образ
І шалів я від ревнощів дико, як звір,—
Як якомусь товаришу ти за хоробрість
Ніжно тиснула руку. Кохана, повір—

Я готовий тоді був зубами роздерти
Кожний намір, який твого серця торкавсь.
І шукав я тоді найстрашнішої смерти,
Лиш навіки заснути б на милих руках.

Тільки смерть обминала мене, як вовчиця,
У очах моїх бачучи грізний вогонь,
І кохання мого дорога таємниця
Білим цвітом торкалась нежданно до скронь.

Усміхалася ти і жаліла мене ти,
Та ж найбільше лякавсь я твого співчуття,
Як ти поруч лягала з своїм кулеметом,
Щоб собою моє захистити життя.

Не забуду ніколи той пам'ятний ранок,
Як тобі доручали найкращий курінь.
Закохалися в тебе усі партизани,
І ходив я по лісі самотній, як тінь.

Ох, і рвалися ж хлопці на ніжний твій поклик,
Щоб в наказі найбільш небезпеки знайти!
І вертались натомлені, в крові намоклі,
Та зате нездоланні й відважні, як ти.

Тільки рідко за подвиг когось ти хвалила—
Все замало тобі, все не так і не так.
І, можливо, за те ми найбільше любили
Рватись першими в бурю кривавих атак.

Тільки друзі мої, як і я, дивувались,
Що до мене така ти байдужа була,
Що мене одного лиш завжди обминала,
Доручаючи іншим геройські діла.

І я думав — мабуть, це тому, що над Россю
Я надмірно віддався своєму жалю
І не встиг у м'ятежну, розбурхану осінь
Кинуть слово гаряче із серця «люблю».

...Як не хочеться, друзі, кінчати поему
Кров'ю тої, яку я любив над життя,
В ці часи, у які скоро знову підемо
Ми на битви нові, розгортаючи стяг.

Так було: насувалися орди, як тучі,
З двох сторін, як мана, притискаючи нас.
І в зіницях її засвітилась рішучість,
І уста проказали останній наказ:

— Уперед!—і на ворога кидались тигром.
— Не здавайсь!—гризли горло зубами катам.
Зоставалось так мало, щоб бій нам цей виграть
І, здавалось, так мало зосталося нам

Чесну славу прийнять щоб в нерівному герці...
Раптом постріл підступний—і впала вона.
І відчули ми всі—нас поцілено в серце,
І подумали ми—переможено нас.

Обступили її ми, готуючись вмерти,
Найдорожче продати життя у цей час.
Вмить відкинула з брів кігті тихої смерти
І розплющила очі, шукаючи нас.

Усміхнулась: «Простіть, опечалені друзі,
Що невчасно так випав із рук моїх кріс.
Що?.. Ви плачете? Ні? Що ви, хлопці, у тузі?
Я не хочу, вмираючи, бачити сліз!

Чую—смерть піднімає мене вже на крила,
Ви ж хороші такі, вам стрічати Весну.
Може, хочете знати, кого я любила
І з найменням чиїм я востаннє дихну?..»

Ми застигли в мовчанні, чекав із нас кожний
Несвідомо—почути своє лиш ім'я.
Хай простить мені Бог в ту хвилину тривожну,
Що тією надією мучивсь і я.

«Ну, скажи ж!»—Біля неї упав на коліна
І чеканням півсерця свойого розпік.
«Над усе я любила лише Україну,
Слава ж їй... Україні!..»—й замовкла навік.

«Слава! Слава!»—земля сколихнулася громом,
І потроїлись сили у кожного з нас.
Так! Вона не належить окремо нікому,
І не може в нас бути ніяких образ.

Бо ж вона своїм тілом, своєю душею
Для Вітчизни жила, наймужніша дочка.
Хоч і мертва вона, ми підемо із нею,
Крізь грозу пронесемо величний наказ.

І понесли її ми, як наше знамено,
На останній удар, на нерівний двобій.
Й перемога всміхнулась нам щастям натхненним,
В корчах ворог звивавсь, як порубаний змій.

... Ми копали у лісі своїми шаблями
Рідну землю — для неї останній покій.
Ми високу могилу своїми шапками,
Як пошану козацьку, насипали їй.

На могилі шептав я гарячу молитву,
Щоб простив мені Бог, що—святу я кохав,
Щоб скоріше ізнову рушати на битву
До розвіяних нами блакитних заграв.

Прилітали синиці з-над рідної Росі,
Про безсмертну любов щебетали пісні,
І зітхала тривожно пошрамлена осінь,
Відступивши дорогу побідній весні.

Йосип ПОЗИЧАНЮК

Мініятюри

Звába

Вона йшла берегом.

Під очеретами чорніла, сільчилась крига. Кущі лози сміялися пухнастими котиками, а біля старої ополонки поважним кроком ходила червонодзьоба лелека, сподіваючись на здобич.

З темного лісу котився воложистий вітер, і пахло торішнім листям та холодними пролісками.

І не чула ходи, мабуть. Ламала червону таволгу та в пучок складала. Плести вміла, бо чужі коні в береги гонила, пражилась в полях.

Вітер пробігає сухим очеретом.
Лоза ничить впрозелень.
Дівчина щось шепоче.
Чи до яворів гомонить,
Чи вголос міркує,
бредучи за течією.

Біля збитої громом верби свище у зелену гілку хлопчак. У нього крислатий з великим козирком кашкетик і сукняні штани, перешиті з татової шинелі.

Вербовий голос бринить, як передвісник зеленого шуму... Попливуть до Дністра останні крижини. Запарує земля. Врозгін класти-муть скиби суворі ратаї.

Дівчина обминула річкову сагу, зійшла на підмурок розбитого млина. Вітер полоще краями квітчастої хустини.

Схаменулась, оглянулася: «А він же чекає біля левади,—сказала вголос.—Розгнівається мій Юрко!»

Та й скочила з грузу, переступила пеньок — і помітила на ньому видавлені карби...

Спинилася, глянула на вузьке річище, на пінясті бистрини.

І побачила дівчина вересневий ранок.

Тоді прудко тікали польські жовніри від близького гуркоту машин.

В селі залопотів кров'яний прапор на списі вершника. Чорні танки повзли вулицею, і стіни осипалися в хатах.

Біля річки стала машина.

Бійці чогось шукали над берегом.

Вибігла дівчина. «Мілко чи глибінь?» — питають. «Повертайте вбік!»

Пройшла крізь лозу, біля полеглої верби — кинулась уплав. Уже по той бік річки танкіст пригорнув дівчину:

— Спасибі, Оксанко!

— Яринка...

— І моя сестра так зветься...

— Десь вона тепер під Глуховом льон чеше. Не забуду, Яринко! А може стрінемось, як підемо за Україну...

Бувай здорова!

— Виходить, і там не було?..

— Кого? А... Ні, галичаночко. Ще буде!

Поцілував чернігівець дівчину, підбіг до машини і скочив у залізну криницю.

Танк повернувся на місці, вигріб ярок під собою лапастою стрічкою.

Дим устав, дорога закурилась.

Яринка не губила його сліду.

Усміхалися їй зірчасті очі й вирізні уста, а рідне слово кільчилось у серці.

Скільки тих машин проїхало через їхнє село—не злічити.

А ще й тепер як учує дівчина залізну громовицю — стривожиться, на дорогу вийде.

...Плела нагай з таволги — як дротянку. Левада чорніла, тікала за виднокруг. Попереду мріла збита громом верба...

Вирушали хлопці

Буран виложив сосни, схрестились на просіці з обдертими боками стовбури. Стремить обірване руде коріння, на ньому тримається сухий з білими крайками пісок і шматки глею.

Верхами вцілілих сосен шумить синій вітер. Вдалині перегукуються хлопчаки.

Дівчина тасує лісові квітки, сідає на звалену сосну і блукає зором в густовітті.

Між вигорілою глицею сторожко озирається жовна.

Він стоїть проти дівчини.

— Виходить, завтра не прийдеш, Устиме?

— Ні, Оленко!

Квіти розсипаються, клопіт з ними.

— Неправда, ніби часу в тебе нема.

Він сідає поруч.

— Чому ти охмарена? Хіба я в чомусь завинив?

— Ти ж докору не чуєш.— Вона глянула на хлопця тужними очима, а він зорить звесела і прибирає з очей розсипаний чуб, як розчісану плоскінь.

— Відколи ми заприятелювали — я пізнав незнану мені красу оцих шумливих сосен і клечаних берегів Собу.

А моя «Черемха» — то про тебе пісня.

Дівчина одійшла від сосни.

— Вона вже зів'яла...

Випурхнула з густого віття сполошена пташка, хруснула гілка над головою.

— Я тобі не хочу вадити...

Хлопець обдирав соснову кору, дивився в землю. Велика руда комаха, зсуваючись у ямки, двигала до розтоптаного мурашника довгастий запорошений мішечок.

— Мені й самому ніяково, Оленко.

Я забираю в тебе час, а думки наші про дружбу розходяться.

... Хто там гупає вдалині?

Хіба сосни рубають?..

— Ти шукаєш товариша, щоб разом іти в життя. Я ж залишусь таким же приятелем, як і тепер.

Дівчина пильно розглядала зірчасту квітку, аж до очей піднесла її... Жовті пелюстки облямовує темновишнева лиштва.

Підвелась і ледве рушила піщаною просікою.

Ішли мовчки до узлісся.

— Я сюди... Вона перехопилась через рівчак, пішла високими соняшниками.

Замерехтіли широкі полики, і довга коса торкнулась шершавого листу. Побігла, не оглядалась.

На тонкій корі високих сосен меркли сонячні промені, спадав димкуватий лісовий холодок.

Устим довго не рушав з місця. Потім витяг з-за пояса і переклав до бокової кишені воронений пістоль.

— Що ж я тобі казатиму, кохана моя?

Як вернусь живий — зустріну.

I. ТИВЕРЕЦЬ

На нашій—не своїй землі

Вузенька стрічечка річки покрутилася у вербах, сором'язливо ховаючись від темних очей хаток, що намагались проглянути крізь густу заслону верб і аж блищали від зацікавлення.

Вони дивилися на жінку, яка полізла з стежки туди, до річки, у верби, а за нею—дитя.

Що робилося далі, хатки не бачили і не чули, бо верби приховали і жінку і дитину.

Не поміг нічого і вітер, що заповзявся розкуйовджувати листя верб. Хіба розгорнеш цю безліч гнучких, але густих гілок?!

І хатки нічого не бачили.

Тим часом вітер, як ущерть налитий силою і веселощами юнак, стрибнув у море жита, що вже пішло в стрілку. Сколошкане зухвалим пустуном, воно заходило сизими хвилями, обурено, але стримано зашепотіло, схиляючись стеблом до стебла.

Море жита, мільйони стеблин, але таке безсиле під нахабним вередуванням якогось розбишаки—вітра, що сьогодні дме зі сходу, а завтра може дутиме з заходу.

І жито обурено шуміло... але хилилося.

* *
*

А між берегом річки з чистою гомінкою водою і морем жита, що так вродило цього року, лежала жінка, а коло неї лазило дитя. Воно хотіло розкрити очі матері, але ті не розкривалися. Тоді дитя стало натискати пальчиками якісь жовтувато-синяві мішечки під материними очима і з цікавістю дивилося, як під дотиком пучок переливалася в тих мішечках вода. Дитині набридла і ця забавка—вона злізла з твердих костомах висохлих грудей матері і порачкувала до подертої ясночервоної ганчірки, намотаної на її праву ногу (на ліву було намотане щось сіре, зовсім нецікаве), і стала тягти за край ганчірки — поки не розмотала. Відкрилася товста червоносиня нога, набрякла, велика.

Мати несподівано зітхнула. Дитя зразу ж опинилося знову коло обличчя. Очі матері розкрилися, і з них покотилися дві сльози: одна зупинилася в кутику ока, а друга потекла аж до вуха.

І знову закрилися очі...

...Дитя ще довго б лазило коло трупа матері, але йому гостро заболіло в животі і воно, корчачись, почало нелюдськи кричати...

* * *

Жито зніяковіло зашепотіло, бо знало, що і майбутнє його зерно не для таких, як оця голодна жінка, що під розкішним промінням сонця, у вінку кучерявих верб, на березі хлібного моря, тяжко відпрацювавши на землі, припинила своє голодне життя. Жито зніяковіло зашепотіло, а поважний бусел, що став був в осоці, зовсім близько, у воді річки, розіп'яв свої довгі крила, не кваплячись, махнув ними і піднісся в синє небо, оглядаючи те нове, що відкрилося перед його очима внизу.

* * *

А внизу скородили. Позчіплювані ланцюгами поп'ятеро коні тягли борони. П'ять п'ятірок. Першу борону першої п'ятірки тяг старий сивий кінь з напівоблізлими клубами. Тяг борону, в напрузі горблячи хребет, зігнувши голову, тяжко відсапуючи, ледве втримуючи свої кістки в старому лантуху шкіри. Часто ставав... За ним і решта — худі, виснажені.

Погляд бусла звернувся до болота, під ліс, і він полетів туди.

* * *

А коні тягли борони далі. Їх вів не старий іще чоловік. Мав років сорок.

— Но, сивий, вже двадцять років тягнеш, но!.. поки ноги не витягнеш з голоду, як і я, як і ми всі! Но—о—о! Чого став!?.. Ну, постій, постій трохи...

Іван був ще худіший за сивого. Аж кістки світилися крізь шкіру. Ледве ноги пересував — густий липкий піт заливав очі.

«Вода водою, воду п'єш, а їсти — ні; сьогодні тільки вареної лободи посьорбав, та й годі. За такою їжею довго не потягнеш. Добре тим кріпакам було колись, хоч їсти мали що, а тепер—де там!... і не в голові нікому. От жінка пішла до голови по допомогу, а той напевно нічого не дасть. Напевно! А пити має з чого. Та де не мати, як він з такими, як і сам, повитрушував по селі з людських комор де що було. До порошинки. У мене було півшклянки пшона — і те забрали. Скільки до рук прилипло! А тепер каже: «Труднощі, бо не вмієте гуртом працювати.» Напрацюєшся на нього, гада — однією рукою з своїми прихвоснями людське пропиває, а другою забирає в людей що не бачить. «Не вмієте працювати!» То з діда—прадіда вміли, а тепер забули! Х-хе! дай но тільки цю землю і те, що вона вродить, до рук, у власність! Побачиш, чи вміємо!.. Та й сам, собака, знає...

— Но, си...!

«Ой, які важкі ноги, і нічого в них нема, а такі важкі!...»

В Іванових очах зненацька замиготіло і погасло... ноги стали зовсім легкі, а далі—нічого...

* * *

— Чого лежиш, ледащо?! Ану, вставай!

Щось ударило в бік. Мабуть, чоботом. Розплющив очі. Повільно встав і пильно подивився на розлютованого бриґадира («у інших хоч бриґадир як бриґадир, а це ж —кат»). Ноги знову налилися оливом.

— Не бийся! Впав от, у голові запаморочилось.

— А ти мені дурниць не балакай,—поганяй!

Іван узяв коня за повід.

— Но, сивий!

* * *

«Але хто то йде? Ніби Василь? Так, то він, Іванів брат. То вже напевно щось трапилось. Мабуть, помер хтось: батько, мати чи Ювгина—такі всі ослаблі, як мухи перед морозом—ледве лазять. Мруть люди з голоду. Он Степаниха забила дитину. Кістки під полом показала, збожеволівши. Однак, умерла з голоду. Мруть люди.

«Господи, хоч би швидше йшов!»

— Чого ти, Василю?

— Тато й мама померли.

— Я так і знав!..

Сів на межі... «Батько й мати... Разом! І не довелося навіть бачити, як умирали. Тато ще вчора хотіли з'їсти шматок «хліба» з кори, але кажуть—нехай дітям. І не з'їли... А мати—по наймах росли, все життя мучилися, заробляли—і з голоду вмерли.

. . . .

— Ну, то як?

...«Хто це питає? А, то Василь!» — Іди додому. Відірви в льоху кілька дошок від засіка, збивай труну. А я прийду... я прийду...

* * *

Пішов Василь.

— Ну, сивий, батько вмерли, нема вже тата!

А казав старий: «Синку, вчися хазяйнувати, коло землі ніколи з голоду не вмреш» —а самі ввесь вік в землі порпалися і з голоду вмерли. «Хто не работаїть, той не їсть». Аякже! І працювали, і з го-

лоду вмерли. Така правда! А мама! Було, посадять мене на коліна, глянуть у самі очі, так тужно-тужно, та й: «Може ти, синку, щасливіший будеш за нас. От наші батьки панщини спекалися, а ти, може, діждеш, що й самих панів позбудуться люди!» Щасливіший! Ну й правда, що щасливіший! Старих панів позбулися—нові прийшли, ще й панщину з собою принесли. Та ще й яку панщину! Тепер ми всі щасливі... порівняли, щоб їх свята земля порівняла!

. . . .

— Знов не працюєш? Сидить, гад!

— От і сиджу! Та, мабуть, сьогодні й зовсім пустиш мене додому!

— Ну да! Може, ще й прем'я *) тобі дати за таку роботу!

— Чого ти,—у мене батько й мати сьогодні померли.

— Ну, і чорт з ними, що померли! Мало тепер мре!

— Пусти поховати!

— Ти що, здурів? Норми і так не виконує, та ще й серед дня пусти його ховати!

— Ну, то я й без дозволу піду!

— Спробуй! Он казав голова, що жінка твоя сьогодні ранком по допомогу приходила. Спробуй піти додому, то побачите допомогу, як свої вуха!

— Та ви й так її не даєте!

— Часом і даємо, коли треба.

Майнула надія: «Не давали, не давали, а цей раз, може, якраз дадуть».

— То не пускаєш?

— Тобі скільки раз казати! Поганяй!

— Но, си....!

* * *

«От і рідного батька поховати не дають. Цього, мабуть, ще і за тої панщини не було».

І поряд із сивим знову ледве потяг ногу за ногою.

Та сивий за декілька хвилин похитнувся, повернув голову до свого погонича і став. Став і змученими старечими очима подивився Іванові прямо в вічі. І на очах коня з'явилися дві великі, як коралі з дівочого намиста, сльозини, і сльози людини змішалися з кінськими у взаємному співчутті і безпросвітньому розпачі...

*) спотворене слово «премія».

* * *

Прийшов увечері додому. Старі лежали—одно на лаві, а друге на печі, так, як померли. Батько видивилися скляними сірими очима, які з-під навислих брів ніби когось суворо обвинувачували, а мати вмерли з відкритим ротом—кричали, чи Бог їх знає...

Іван здригнувся, але більше нічим не виявив назовні того, що творилося у ньому всередині. Тлів у собі, вдивляючись сухими очима навпереміну то в батькове, то в материне обличчя...

... Ледве перетяг матір на другу лавку. Пішов на подвір'я, де Василь з сусідом-теслярем робили на двох одну велику домовину.

«Але де це досі жінка?»

— Василю, де Ювгина?

— А я знаю?! Зранку пішла до голови, а куди далі — хто її знає. Я вже й розпитував — ніхто не бачив.

Іванові стало чомусь страшно.

Кинув усе і потягся на село.

* * *

Сутеніло. Назустріч, з села, ішов виконавець.

— От, Іване, я до тебе, — і, зніяковівши, замовк.

— А хіба що? — з тривогою озвався Іван.

— Та... жінку твою знайшли... біля рівчака... і дитя...

— Жінку? мою? але ще жива?..

— То ж бо й то, що нежива...

. . . .

Ніби якась пелена насунулася на очі і закрила виконавця, вулицю і цілий світ...

. . . .

— Ну, Іване, нічого не поможе. Що ж робити! Лежить, вдень була спека — забрати треба...

— Забрати?... А справді... Куди ж іти?

Пішли.

* * *

Ось... Між берегом річки і берегом жита — якраз біля колись їхнього поля, лежить Ювгина, а поряд охололий Петрик...

Якесь дивне у неї лице, ніби відмолодле, ніби вона не з голоду... Останнім часом і хвилинки спокійна не була, про все турбувалася — а тепер... спокійна, ніби у всьому їй, бідній, пощастило.

А Петрик скрутився під пахвою калачиком. Петрик! Це вже третій син помер... і останній...

Боже!..

* * *

Привіз жінку з дитиною додому, як у сні. Зробили вночі іще труну (знову на двох).

Положили батька й матір в одну, жінку з сином—у другу.

Вийняв із скрині образки, поклав по одному в кожну труну, вийняв дві свічки, що мати для себе і для батька на смерть берегли —одну свічку дав батькові на двох, а другу—Ювгині на двох. Перехрестився, поцілував кожного в ногу, в руку і в губи—і ослаб... Так ослаб, що мусів сісти...

* * *

Увечері з різних вулиць села виїхало дев'ять підвід із мерцями.

Дві підводи виїхали з воріт Івана Галантюка. Іван і Василь ішли, тримаючись за задок воза, спустивши голови.

Підводи зібралися коло колишньої церкви—і мерці поїхали вулицею до кладовища.

Мертвими дірами вікон дивилися на них позабивані, покинуті хазяями хати, а живі люди притупленим напівсонним поглядом проважали мертвих і очікували з дня на день своєї черги.

Лише чарівна природа намагалася загорнути людське нещастя в свої розкішні шати і пророкувала цього року добрий урожай, не гірший за торішній.

Червень 1944 р.
с. Мохначка Нижня
Лемківщина.

В. СЛАВКО

Туман золотої душі

Професор замовк. Запала мовчанка.

Він сидів спиною до вікна, і його сиве, рідке волосся рожевіло гарячим німбом у промінні вечірнього сонця. Це вже, здавалося, був не той професор Катренко, звичайний, якого всі добре знали, — він ніби відступив тепер у просторі й часі, запалав у золотому тумані.

— Пане професоре! — скрикнула Славка. — Ви похожі на Бога Саваофа, як малюють Його вгорі, на церковних банях!.. Абож ні, — додала вона, хвилинку подумавши, — ви виглядаєте тепер так, як проникливий і натхненний Міґуель де Сервантес Сааведра, що в колі друзів розповідає свої химерні пригоди серед альжірських піратів!..

— Наша експансивна Славка, пане професоре, — докинув іронічно інженер, — вірна собі, як завжди. Запевняю вас, що ви виглядаєте достеменно так, як звичайно, хіба що оце сонце та...ваші фантастичні екзерциси...

— Любі мої друзі! Ваші слова — ще один доказ правдивости моєї теорії, — посміхнувся у вуса професор. — Отже, затямте собі твердо: враження є головний критерій в оцінюванні нами дійсности. І саме враження, а не уявлення, підкреслюю вам! В житті людини — повірте мені! — рішають не голі факти, події, а враження, породжені ними. Враження, ці випари, еманації нашого мозку, немов злі й добрі духи, ведуть нас дорогою життя. І горе тому, проти кого повстануть ці духи!.. Хочете ілюстрацій до моєї теорії?

— Та ж ви перша ілюстрація! — сплеснула в долоні Славка, вогко блиснувши разком зубів.

— І я, і ви, пане інженере, і ви, панно Славко, — спокійно продовжував професор. — Враження — це є доконаний факт, відбитий у нашій свідомості. Але значний факт може дати незначний відбиток. І навпаки. Це залежить, насамперед, від інтелекту людини. А втім, майте на увазі, що інтелект може бути не тільки глибокий чи плиткий, розвинений чи занедбаний, тонкий чи неотесаний, але й — здоровий і хворий. Та що там балакати! — Шевченко, що від нього, як сказав поет, «почало і розгорілось» — найкращий приклад сконцентрованого враження дійсности, перетопленого й перелитого в свідомість народу...

— О, як це заплутано й туманно! — протягнула Славка.

— Авжеж, авжеж! — підтакнув професор. — Заплутано й туманно... Ось розповідав нам пан інженер свою одисею за роки війни. Страшно слухати! Три рази був він під розстрілом. За два метри від нього впала п'ятсоткілограмова бомба. В автомобільній катастрофі з шести чоловік лише він один зостався живий. Далеко до нашого інженера бідному Сервантесу з його піратами! І що ж? Все це у пана інженера виходить дуже страшно і дуже...просто. А чому? Тому, що його враження — його слухняні діти, які знають, що чорне є чорне, а біле — біле, і, можливо, не розрізняють переходових кольорів... А ось тепер послухайте про дуже просте і дуже...туманне.

— Просимо, просимо, пане професоре!

— Розкажіть про туман вашої золотої душі!

— Я вам розповім два незначні, здавалося б, випадки з мого життя. Перший трапився зі мною в моїм рідній, колись гарнім і многолюднім місті, куди приїхав я по довголітній відлуці. Це було на другий же день після жорстокого бомбардування. До речі, не одно збомбардоване місто привелося мені бачити, і щоразу виникало у мене два почуття одночасно: жалю і огиди. Такі почуття, які викликав би в мені образ прекрасної зґвалтованої жінки,--жаль мені її і огидна вона мені!

Отож, приїхав я до свого рідного міста. Ну, картина відома: вибиті шиби вікон, ніби живцем зі шкури обдерті, червоніють облупленою цеглою стіни будинків; купи грузу й битого скла на пішоходах; диявольськими язиками звисає з дахів покрівельна бляха...

Ішов я, немов по цвинтарю, між з дитинства знаних могил-кам'яниць. В голові крутив солодкавий чад згарища. І от вийшов на площу, де в дні моєї юности стояла ґімназія, в якій я вчився. Повторювався старий-старий, як сам я, сон: я — ґімназист, хлопчик і — даруйте за образове порівняння!—турботи не б'ють чорним крилом по моїй голові; в ґімназії зібралися вже друзі-товариші, а вдома, я знаю, чекає на мене теплий затишок у батьковій бібліотеці, де ще так багато непрочитаних книжок...

Ішов я по до болю рідній площі. Ось і ґімназія. Вона так виразно вставала в моїх снах,—сіра, довга, двоповерхова, з двома білими колонами при вході. Я завжди із захватом зупинявся перед цими колонами, що вгорі вивершувалися могутніми торсами каріятид, які, звівши над головою руки, підтримували масивний дах будинку.

Але колон при вході вже не було. Двері будинку були завалені битою, закуреною цеглою та уламками бетону. Я зупинився і розглянувся довкола. І от я побачив могутню каріятиду, — вона лежала на землі знівечена, безсила в своїй поверженості і простягала вгору руки. Вона кричала, потрясаючи бетоновими п'ястуками. Лівий бік її, розторощений при падінні, розкривав залізні прути каркасу...

Отак, любі друзі, була розкрита одна з тайн моєї юности. Мені не сниться вже тепер ґімназія і батькова бібліотека з непрочитаними книжками...

Професор погасив у попільниці сиґарету.

— Мені здається,—пробурмотів він,—лише вперше я тоді відчув також тайну війни. Саме відчув, а не зрозумів, бо зрозуміти її—повірте мені! — не може ніхто... Повно, друзі, туману в старій моїй голові...

— Ваша каріятида, пане професоре, застукала мене зненацька, — промовив інженер.—Слухаючи вас, я чекав іншого. А втім, після гуркоту війни ми всі настільки оглушені, що ще не чуємо не тільки чужих голосів, а й самих себе...

— А я саме туману й чекала, дорогий пане професоре!—засміялась Славка.

— Цілком слушно,—посміхнувся професор,—бо ви ж таки, Славко, жінка, а наш відважний і безкомпромісовий інженер—мужчина!

Ну, слухайте далі. Другий випадок трапився зі мною вже в Німеччині, в Гамбурзі, в розпалі війни. За годину перед тим я приїхав до цього зруйнованого колоса і сидів на обшарпаному головному двірці, чекаючи поїзда, щоб їхати далі, до моря. Була тиха, місячна ніч. Було вже десь коло другої години.

І от раптом загули-завили алярмові сирени по всьому місті, перестерігаючи, що десь в нічному небі, стогнучи сотнями моторів, зближається смерть. Вчеплена над моєю головою сирена миттю розігнала по бункрах пасажирів, а я якось безтямно схопив валізку і вибіг на перон. І добре зробив, бо поїзд, яким я повинен був їхати, з огляду на алярм, ось-ось мав рушати. Я вскочив у порожній, темний вагон і, тяжко віддихуючи, сів коло вікна.

Поїзд плив поволі й м'яко знівеченими вулицями величезного міста. Він ніби навмисне барився, дратуючи когось Незримого й Всевидющого. На тлі зоряного неба вирисовувались, немов вирізані з чорного паперу, химерні контури зруйнованих велетнів. Вони тяглися й тяглися кілометрами попри насип, яким їхав поїзд. Руїни, кошмарно неправдоподібні, виникали в місячному сяйві, як сон, в якому за тобою женеться хтось мстивий і невблаганний, щоб тебе вбити.

І ось побачив я на третьому поверсі напівроззваленої кам'яниці у вікні—вогник. Один вогник на мільйонове затемнене місто, яке причаїлося в алярмі, принишкло в бункрах, затулило лице руками! Він спокійно й кротко світився з незатемненого вікна третього поверху.

Поїзд, набираючи швидкости, зближався до цього будинку. Я підвівся з лавки і припав лицем до шиби. І коли вагон порівнявся з будинком, я побачив у вікні темний сильвет людини, що сиділа, схилившись над столом перед лямпою. Я бачив його лише одну мить,

але тоді готов був заприсягтися, що це сидів молодий чоловік, і що він читав книжку.

Гуркочучи на стиках, поривався поїзд якнайскорше вихопитися з липких обіймів сплюндрованого й зґвалтованого міста,—далі й далі в безпечні місця. Повз вікно вагона мигтіли чорні потвори румовищ, вимахуючи руками коминів, роззявляючи лункі пащі вибитих вітрин. В місті—тоскний жах і розпачливе чекання смерти, думав я, але десь з вікна третього поверху напівзруйнованої кам'яниці кротко світить вогник, і над книгою сидить Фавст наших днів, марно шукаючи Вічної Істини... В ту ніч я вдруге відчув тайну війни, а відчувши—перестав боятися бомб... А може, друзі мої, то просто забули погасити лямпу в тій кам'яниці, і мені лише здалося, що я бачив постать, схилену над столом?..

Професор замовк. Запала мовчанка. Сонце вже зайшло, німб, що рожевів довкола сивої голови, погас, і сині тіні опанували кімнату.

Ганна ЧЕРІНЬ

* * *

Чи ввижалось—чи може й
справді—
Я у Києві. Сон чи ні?—
І не пішки й не на коні,
Не у потязі—і не в авті...

Вулиці пізнаю і площі,
Де мої пролітали дні —
Володимирська гірка... Дніпр,—
В хвилях вітер пісні полоще...

Вже крилом об дерева черкав
Сивий вечір, зірки світив.
Стереже Володимир святий
Напівструхлу, стареньку церкву.

До кінця вже іде обідня.
Це ж сьогодні у нас Різдво...
На колінах стоять удвох,
Молять Бога за мене рідні.

Як волошки в серпневій ниві,
Очі в батька мого були,
А тепер їх пом'якшав блиск,
А тепер ті волошки сиві...

І була моя мати гарна,
Всі казали—моя сестра...
А тепер—це бабуся стара,
Що життя доживає марно.

Знаю—думають лиш про мене,
Знаю—серце болить обом...
Скільки впало тих мін і бомб,
Скільки крови й могил
безіменних...

А за що подавати частку—
За здоров'я чи за впокій?..
Час непевний тепер такий,
І на кожному кроці пастка.

Мо'й на світі уже немає,—
Так багато крутих доріг...
Ну, а може Господь зберіг,—
Та ж вона по-німецькому знає;

Може, замужем десь за німцем—
Та ж вона у нас бойова...
Тільки слово одне «жива»—
Ах, якби передати їм це!

Рвусь до них—і тоді помічаю—
Що у церкві мене нема,
Лиш думки, а не я сама,—
І стогну уві сні з одчаю...

Це ж за те все на мене кара,
Що в чаду весняних садків
Не про Київ і не про батьків,
А про очі писала карі.

Тільки рано співати тризну—
Хто захворів, той ще не вмер.
Бо за помилки я тепер
Щиро каюсь—хоч може й пізно.

Чи життя догорить на екваторі,
Чи на полюсі протече,—
Кращих в світі нема очей,
Як заплакані очі матері.

Чистих сліз материнських зерна
Починають в душі рости,
І гріхи мої Бог простить—
І додому мене поверне.

19.I.46

Петро КІЗКО

В Баварії

У далекім готелі, баварськім готелі
В тиху ніч березневу спинилися ми.
Тут і спокій, і тиша, і білі постелі,
А за вікнами гори, як варта, німі.
Грають дзвони на сірій загостреній вежі,
Мов гірськими струмками дзвенять в тишині.
З-понад кручі палац сяйвом простір мережить,
З вікон густо розсипавши жовті вогні —
Ніби чар, мов доби старовічної подих.
О, красо березневих баварських ночей!
Тільки все це мінор в моє серце наводить
І стає до нестями в грудях боляче.
Я не сплю усю ніч на пухнастій постелі,
Хоч удома я солодко спав на дошках.
Весь мій чар — у моїй білосніжній оселі,
А в баварському домі — отруйливий жах.
Я жахаюся помислу вічно самотнім
Залишитись в чужій, хай стодзвонній, красі.
Мені промені сонця колючі й холодні,
Коли зором холодним проймають усі.
Устаю не доспавши, гукаю: — Bezahlen!
І в тремтінні розпуку, мов рану, несу.
Краще б цих ми Баварій ніколи не знали,
Ніж дніпровських степів загубити красу!

1946.

ПАЛАДІЙ ОСИНКА.

Їх було двоє

(спогад)

Їх було двоє братів: близнюки. Разом носила їх мати під серцем, разом родились, росли і разом попали до концентраційного табору, маючи по 18 років.

Та один з них був старший за другого. Старший виглядом, мужніший, зі срібними висками коротко остриженого волосся, мов перший іней по скошеній отаві. Він був і сильніший, і зарадніший, і опікувався другим, як батько сином. Одним словом, він був старший і звали його коротко: Старцун.

У другого були очі... У всіх були очі, але таких не мав ніхто. Коли правда, що очі—це дзеркало душі, то він мав душу, якої також ніхто не мав. Вона була чиста, глибока і широко відкрита на радість, біль, життя і смерть, а сиділа—в очах.

Крім очей і душі, він нічого не мав гідного уваги. Був худий, як і всі, мав запалі груди і кашляв. Такі прикмети були загальні, і ніхто на них не зважав. Його звали всі Внучком.

Поза побоями та знущанням, що їх кожний «мусульманин» [1]) мусів переносити, ніхто ними спеціяльно не цікавився, бо кожний мав, хоч і однакову, але свою власну біду: прожити довше день, два... місяць...

Вони спали в однім бараці, а працювали на різних командах. Ранком стискали один одному руки, і в очах Внучка сиділа душа й тремтіла за брата. Старцун дивився у цю душу, силував порепані губи до усміху і беззвучним голосом бубонів:

— Нічого, Внучку, витримаємо. Старайся лише мудро маркірувати...

Тоді бігцем поспішав до команди, де капо [2]) вже буком числив свої жертви і число поповняв тут же «зорганізованими» людьми, позначуючи їх свіжими синяками та кров'ю їх власних уст чи носа. Внучок дивився йому вслід, і в очах його горіла велика любов. У своїй команді Внучок був сам серед людей. Він тягав тяжкі, землею вантажені, тачки, збирав принагідні буки, а його очі гасли, сіріли й зливалися з сірим життям живих трупів.

Тієї ночі йому приснився дивний сон. Дивний не змістом, а

[1]) Новак, свіжа людина в концентраку.

[2]) Наглядач над робітниками.

тим враженням, що його завжди нам сон покидає. А снилася йому мати. Вона стояла перед ним з широко розкритими очима. В них був німий жах, а по обличчю котилися сльози. Внучок не міг знести цього погляду. Його душа захолола, і він з усієї сили крикнув: «Мамо!!»

Крикнув і збудився, а на душі тягар так і зостався. До ранку вже не міг заснути. Перед ним все стояла його мати, біля нього спав камінним сном його брат, а в куті харчав в агонії старий Керч, якому тиф і «дурхфаль» виганяли з тіла вперту душу.

Внучок лежав і чув, як по його висхлому тілі роєм вешталися воші.

Надходив понурий день.

Проклятий дзвінок врізувався у замучені душі, стягав нужденні тіла з їх ліжок, щоб починали пекло нового дня.

Стали в десять рядів до апелю.

Біла мряка блукала між бараками, клала свої холодні, упирні руки на відкриті голови мучеників, пролізала холодною гадюкою крізь смугнасті полотнянки і льодовими кліщами стинала стрижень у костях.

Внучок стояв біля брата, а перед ним в молочному тумані — образ його матері.

— Уважай на себе, Старушку. Мені чомусь каменем залягло у грудях.

А потім шепотом:

— Я чогось боюся, брате!

— Внучку, не розніжнюй серця у цих людських джунглях. Старайся вбити свою вразливість, а то вона вб'є тебе. Видержимо з Божою поміччю, лише старайся зручно ходити поміж дощ. Бувай до вечора!

Внучок дивився, як завжди, услід братові, а по його лицях котилися дві чисті, великі сльози. Ще ніколи він не відчував такої любови до брата, як в цей день. Брат був для нього живим символом усього того, що він в такому молодому віці втратив.

Після обідньої перерви, коли кожний, вливши в себе півлітри гарячої юшки, став говіркішим, син львівської вулиці, «доліняж» Тонько, що попав також як політичний переступник, почав голосно мріяти:

— В таку мряку, брацє, як камінь у воду! Най мі шляґ гопне, якщо сьогодні хтось не вирве!

— Тоньку, не викликуй вовка з лісу, бо ти знаєш, чим то для інших пахне, — озираючись позад себе, сказав професор.

— Ох, професорцю, нєх сконам, але я не думав би про інших ані на хвильку, якби я міг дати оконя.

Старий професор, загризаючи десь вишпортаний кусничок хліба, збирався був до моралізуючої лекції, але в тім же менті завила сирена...

Коли ви були у зубного лікаря, і він вам вертів аж до нерву,

то можете собі уявити, яке враження робить виття таборової сирени на в'язня. Ця сирена біля табору, як казковий змій, чатувала над заклятим замком-табором. За кожним втікачем гонив цей звір — і вив таким страшним голосом, що, здавалося, голова трісне від цього реву і нерви порвуться на шматочки.

Пролунала команда вартового:

— Нідер! [1])

Усі в'язні, де хто стояв, полягали на мокру, іржаву землю, у калюжу чи на тачку.

Молодий новак у смугастій полотнянці, що стояв у калюжі й викидав з неї каміння, підбіг, щоб на сухому виконати наказ. Але в тій же хвилі гряхнув стріл і він, поцілений в те місце голови, де у внутрішньому вусі заховане чуття рівноваги, звалився без звуку на землю.

Внучок лежав у болоті, а в його очах ридала душа. Співчуття і страх переливались у його зіницях, його відкриті уста ловили жадібно повітря. Йому здавалося, що це неправда, що це лиш сон, страшний, кошмарний привид, і що зараз щось страшне мусить статися, якщо він з цього сну не збудиться.

Але це не був сон. Це була дійсність, з якої він не міг отрястися і про яку нагадувало йому його зморене тіло, що по безмежно довгім, примусовім відпочинку в болоті закостеніло, а у костях шпигало мільйонами голок. Про це говорили веселі перегуки сторожі, що цькувала псами старого жида, який оподалік від нього лежав у грязюці і цокотів зубами, а по нім гарцював уже пес, вириваючи клапті з його лахміття разом з кусками живого тіла. Це не був жах сну, це був жах життя, що переростав найчорніші примари.

— — : — —

Коли вечором посходилися команди, Внучок гарячково кинувся шукати між товпою смугастих автоматів брата.

Старцун, що перший його побачив, схопив його за руку:

— Внучку, що з тобою? Ти хворий?

— Старушку, чи не знаєш, хто втік?

— Це ж з нашого бльоку...

Внучок пристанув:

— І що буде?

— Побачимо, напевно, нічого доброго. Але ходи скоріш, бо бльок вже уставляють.

Вони побігли.

Апель цього дня був довгий, як вічність. Охлялі й знеможені в'язні з тупою резиґнацією стояли з відкритими головами. Вечірній

[1]) Лягай!

холодок і мряка сідали на тих отяжілих головах і вбивали холодні цвяшки аж до самого мозку. Декотрі докраю виснажені й хворі, з опухлими, як колоди, ногами падали або сідали в рядах, вважаючи на есесманську сторожу, щоб не попасти за це під підковані чоботи садиста. Іншим було і це байдуже. Вони лежали з закритими очима, як трупи на полі бою.

Нараз потрясло цілим бльоком, де стояли близнюки:

— Паліч іде!

В'язням висохло раптом у горлянках з нервового напруження і страху перед тим, що прийде з Палічем.

Рапортфюрер Паліч—це жах табору. Це уосіблення садизму, садизму спокійного і розміреного. Його пласке, бліде обличчя, його безбарвні очі ніколи не міняли свого виразу. Він з однаково холодним спокоєм видавав прикази, копав ногами лежачого півтрупа, чи розстрілював з беззвучного пістоля триста людей підряд. Цей твір на подобу людини з елеґантною зовнішністю не знав ні милосердя, ані границь своєї влади. Коли б він мав совість, на ній тяжіли б тисячі жертв, що впали від його власної руки. Але він совісти не мав. Це був автомат нищення, затруєний расистською догмою германської надлюдини.

В супроводі кількох есесманів він став перед шістьма стами людей шостого бльоку і з льодовим спокоєм заявив:

— За втечу одного в'язня з вашого бльоку я особисто виберу десяток на розстріл. Коли хтось ще раз буде втікати, я розстріляю сотню.

Над бльоком застиг подув смерти, а в повітрі дзвеніла гробова тиша. В'язні перестали дихати. Кожний боявся глянути на ката, щоб не звернути на себе його уваги.

А Паліч ходив спокійно між в'язнями, як городник між грядками капусти, і кивком руки видавав страшні присуди. За ним писар списував нумери смертників, що чорніли на грудях побіч червоного трикутника.

Внучок стояв, як вистругани з блідожовтої глини. В його обличчі ні краплини крови. Він судорожно стискав руку брата. Коли б у тих хвилинах хтось вирізав йому шматок тіла, він того не чув би. В його черепі лопотіла прозорими крилами молитва—думка:

— Боже, не допусти! Боже, не допусти!..

— Десять! — просичав Паліч, і його рука зависла над долею Старцуна.

Внучок застиг, закам'янів. Голос Паліча врізався в його мозок розпаленим свердлом, вигнав молитву і кліщами здушив горло. З його висохлих уст вирвався не то стогін, не то ридання. Мент — і його напружені нерви охляли, як розкручені струни, очі сховалися за пові-

ками, а ноги задрижали, як у пропасниці. Його хтось ззаду придержує. Він розкриває очі. У вухах сичить, як повітря, що вдирається щілиною до пустої посудини, і він чує, як писар починає читати числа смертників, які встановляються на лівому крилі. Його голову прошивають нараз тисячі думок, як блискавиці.

— «Він сильний, він перебуде все... а я й так без нього згину!» — стає його останньою і незрушимою постановою, що, як плесо озера після бурі, розливається по його душі. Його потемнілі очі стають спокійні і, здається, — веселі. Він ще раз стискає братову руку і нетерпляче чекає, коли викличуть десятого. Він числить:

— Восьмий, дев'ятий!..

Він поривчасто звертається до брата:

— Я й так згину, ти витримаєш, я йду за тебе!

— Десятий!

— Є! — майже кричить Внучок і вилітає з рядів.

Старцун, який раптом усвідомлює собі, що сталося, біжить за ним, ловить і силою старається завернути назад.

— Що там?! — кричить Паліч і помалу зближається.

Перед ним випрямлений писар з відкритою головою:

— Пане рапортфюрер, це два брати, і один хоче йти за другого.

Паліч підходить зовсім близько. Його білі очі впиваються в братів, що тримаються за руки. Його садистичне обличчя викривлює єхидна усмішка. Він звертається до Внучка:

— Хочеш умирати?

— Так, я за брата, він здоровіший...

— Пане рапортфюрер, я був вибраний! — перебиває Старцун тремтячим, але спокійним голосом.

— І ти хочеш? Добре! Шрайбер, допиши одинадцятого.

Внучка огортає розпука. Він забуває про страх, забуває про Паліча і кричить:

— Я десятий! Лишіть мого брата!

Паліч вириває дрючок з руки есесмана і з розмахом пускає його на голову Внучка.

— Мамо!.. — виривається з грудей Внучка, і він, як підтята весняна галузка, падає до ніг братові.

Його зоряні очі закриває білий туман.

— Відвести їх на одинадцятий бльок! — звертається Паліч до есесманів.

Старцун, що припав над братом, бере його обережно, як дитину, на руки і на очах тисяч в'язнів іде тяжкою ходою на місце страти. Його скроні здаються ще білішими, його обличчя ще старішим, а на ньому — льодовий спокій.

Йому тоді було вже сорок років...

В. ЯНІВ

Із ночей жаху

23. VIII. 1943

**Осиковим листом хатки тремтіли, –
Дзвонили вікнами в розпуці,
І дрожем стомлений та знемощілий
Кришився мур в тривоги муці.
... Ходила смерть під почорнілим тином,
То злісно грюкала дверима,
То строілась в багаті кармазини, –
І полум'я, і чорні дими.
З протяжним рипом сміху Азазеля
Дощем злітали метеори
Та й з квітників, садів жител–пустелі
І горе!..
Десь зрив! Погасло світло у підвалі
І зашипів в пивниці вихор!
– Чи це кінець?! Чи все уже пропало?
Румовища і пил... І все затихло.
Живі ми ще? – Чи мертві й в домовині?
І знов, мов молота тупі удари,
Виски розчавлювали щохвилини
Експльозії і тріскоти пожарів.
І враз з нутра бажання: – жити! жити!
Не згинуть даром в чужині! –
– Незаспокоєним, палким, неситим
Вогнем назустріч смерти лине.
Не смерть страшна! – а щоб без труду й сліду
Пропасти, щезнути, зійти
Невдачником, не знаючи побіди!
... О, Царю! Зглянься Ти!**

І. ТИВЕРЕЦЬ

Назустріч Тобі...

Назустріч Тобі я іду —
В очах і у м'язах огонь;
Вітаю Тебе, молоду,
Завзяттям посивілих скронь.

Від сонця до Тебе нитки,
Нап'яті, як струни, дзвенять,
Бо юність проймає віки,
Розкидавши старости гать.

Юнацтво іде у боях,
За Тебе в боях, за Весну —
І вже не один з них поляг,
Щоб Зиму здолать навісну.

Ідуть вони з царства снігів,
Із гір ув обійми долин,
І чути весінній їх спів,
І видно звитяжний їх гін.

А з ними і я нині йду —
В очах і у м'язах огонь;
Вітаю Тебе, молоду,
Завзяттям посивілих скронь.

20. 3. 1946.

Пісня про смереку

Молода ніжнокора смерека
На узліссі від щастя хиталась.
«Це прийшла моя доля далека?»
Кучерявого вітру питалась.

Бігли хмари в небесній блакиті,
Мов дівчата, побравшись за руки...
Вітер гладив смеречині віти —
Мліло серце від щастя і муки.

Та... зламав буйний вітер смереку
У гнучкому дівочому стані,
Потоптав її щастя далеке,
Насміявся й покинув в нестямі.

Повсихали заломлені віти,
Повроставши у землю від муки.
...Бігли хмари в небесній блакиті,
Мов дівчата, побравшись за руки.

12. 5. 1944.

Василь БАРКА

Синочку мій!..

Синочку мій, русявая голівко! Чи ми
побачимося знов? у тьмі, у сні
помарилося, ніби сидимо самі
і кажеш ти: ой, сліпить очі світло, сліпить очі
і заважає спать, а спать я хочу—хочу...
Синочку мій, завісою вікно закрий!
І ти тканину розгортаєш на вікні,
а світло б'є відкільсь... То промінь гострий і яркий
відкільсь у хату рветься, аж звучить.
Русявая голівонько! К мені горнись мерщій
і спи. Спокійно, тепло, тихо... Бачу—спить,
недовго спить: хвилиночку. І знову
зо мною ж дивиться кудись,
одразу дощ на світі. Води шумно полились...
ми виглянули: просторінь цеглянo-пурпурову,
всю просторінь двора хвилює:
там озеро! Байдужі люди йдуть,
і дерево тремтить, і хмароньки пливуть,
і синя птиця в квітнику раює,
а сонечка нема! Нема на світі!
Ну, де ж воно? Куди поділося? Хто знає?..
Воно за синім морем, світлоокеє, сіяє,
розгнівавшись на люту землю, що ходити дозволяє,
ходити по дорогах люциперові самому;—
навіщо носить демона? Хай з гнівом грому
вона звірюку в бездну струсить,
здригнувшись на своїй орбіті.
Тоді очиститься вона, і сонечко на світі
засяє, як і в перший час,—
засяє, страстотерпні людоньки, для нас.

РІЗНЕ

Про творчу фантазію

За відомим письменником В. Бонзельсом (Амбах), автором «Індійської подорожі».

З поняттям фантазії, як і поняттям філософії, пов'язується інколи невиразне уявлення. Звичайно кажуть, що людина має фантазію, коли голова її повна помислів, коли вона говорить щось незвичайне, особливе, коли раптово виникає в неї строкатий хаос духової різноманітної діяльности. З поняттям фантазії пов'язують приємне безладдя в голові, і вислови «повний фантазії» та «фантастичний» вважають за синоніми.

Фантазія, на думку багатьох, створює химерні пригоди, цікаву брехню, і наближається до шарлатанства. Але фантазія — це щось інше, і не є вона схильністю до різнорідности, а силою, що тяжить до єдности. Має фантазію не той, хто перетворює світ і його явища у строкатий хаос, а той, хто вміє у найменших частинках хаосу відчути, уявити ціле, пізнати й сформувати його; не той, хто складає тисячі зламків у химерне зіставлення, а той, хто може з малих черепків відтворити цілий глек.

Отже, справжня фантазія мистця це — здібність його впорядкувати явища на свій лад, за своїм значенням, це — сила мистецького духа, яка порядкує і відбудовує. Той, хто спроможний відтворити в своїй уяві образ цілости з маленького уламка, вміючи дати форму тому уявленню,— має справжню творчу фантазію. Той же, хто лише зіставленням контрастів і безплановими винаходами вміє дивувати оточення, — не має права на визнання в собі фантазії.

Мистець придумує щось не свавільно, а лише доповнює той образ, що він його виплекав для довершення суцільности цього образу, його гармонійної єдности.

(Нам легко це зрозуміти на постаті нашого генія Т. Шевченка, який не задовольнявся лише з'ясуванням самих фактів з оточення. Він думкою осягнув душу свого народу не лише в сучасному чи минулому, але й майбутнє його збагнув, говорив до «живих, мертвих і ненароджених» про те, що звичайний смертний з української спільноти сам своєю думкою не досягнув, але добре зрозумів зображене Шевченком. Його постать в нашому народі є ідеал, до якого наближаються поети, коли говорять про своє відношення до дійсности не лише визнанням «я так люблю тебе, моя Україно...», але й зображенням свого відчуття, життя нашої спільноти—Ред.).

Виходячи з такої засади щодо діяльности творчої людини та її душевних зобов'язань, цілком очевидною стає прірва між відношенням до речей такої людини та інших людей, які сприймають «даний світ». Цей «даний світ», безперечно, має вплив на твір генія, але не може мати жадних претензій на те, щоб обмежити його (генія) натуру і особистість у своїй царині. Тим то, наприклад, поквапливе аналізування фактів з життя автора не тільки не має значення при розгляді його твору, а навіть може мати згубний вплив. Переоцінювання дрібних фактів може легко затерти істотний сенс цілости.

Про світло й тіні творчої дії панує мовчанка в тих колах, що сприймають готовий твір. «Критики» мистецтва мало говорять про те, що геній, позбавлений спокою, стоїть між минулим, змагаючи до майбутнього, і що теперішність йому заборонена. Натомість багато говориться про те, де і коли перебував автор і як ставився до певних осіб.

Ніяка функція людського духа не потребує результатів фантазії так, як філософування. У філософії йдеться про те, щоб істоту всесвіту бачити, як єдність, щоб найдрібніші явища космосу поставити у відношення до цілости.

Як виникла музика

З нотаток до доповіді в «Спілці друзів музики» д-ра Ганса Я. Устедта (Осльо).

Ми не знаємо, як постала мова. Виникнення її, певно, сягає раніше того часу, про який говориться при студіях над мовами, і в XIX ст. з'явилося багато гіпотез, що трактували це питання.

Про походження ж музики говориться, порівняно, мало, хоч музика і мова мають багато спільного. Вислів, що «музика — це мова почувань», є висловом романтиків, і окреслює предмет невиразно. Музика не є мовою, бо елементи мови, слова — носії того, що ми називаємо сенсом, або значенням, окреслюють поняття. Елементи музики, тони, без допомоги мови неспроможні виражати поняття. Композитор Карло Нільсен каже, що музика всіма своїми засобами не може виразити навіть найпростіших понять ствердження і заперечення. Не йдеться тут, звичайно, про музичні твори з написами, поясненнями, текстами. Так само, як і слово, музика не може виразно відбити чуття душі, хоч композитор дає вияв своїх почувань і впроваджує у вібрацію чуттєве життя тих, хто сприймає його твір.

Гіпотези про виникнення музики постали, великою мірою, завдяки дослідженню музики відсталих народів. Колись тверджено, що теперішні нецивілізовані народи правильно віддзеркалюють життєві обставини, сказати б, ранню молодість культурних народів. Виявляється, що твердження це помилкове, отже студії над виникненням та розвитком музики не можуть мати вихідної позиції в музиці відсталих народів.

Специфічний елемент музики — мелодія — прийшов пізніше, першим був ритм. Ритм, що його поняття тяжко визначити, існує у всесвіті, в сонячній системі, в бігові планет, у порах року, в людському організмі, напр., у битті серця. Арістотель вважав, що ритмічна діяльність серця була вихідним пунктом для свідомої ритмічної діяльности людей.

Економіст К. Бюхер створив теорію, що музика виникла й розвинулась з ритму праці. Інші джерела доводять, що музика з'явилася в тій стадії культури, коли праця не мала характеру соціяльного обов'язку, і тоді музика була стимулом праці.

Говорячи про значення ритму, часто забувають, що він є чимось іншим, ніж музика, що він існує в прерізних формах, цілковито незалежний від тону, взагалі від звуку. Ритм можна відчути, напр., як удар по шкірі; можна створити його в різний спосіб без акустичного моменту. Ритм творить основу музики, але в сполуці з другим елементом—тоном. Найбільш питомим елементом музики є мелодія, так само як специфічна є для неї гармонія.

Є багато теорій про виникнення тонів. Невідомо, чи перші тони вийшли з людського голосу, чи з природи, що оточує людину. В одній яванській леґенді говориться, що тон постав випадково, коли вітер бив бамбуком по дереву. Звукові феномени, що їх спостерігаємо у звірят як сиґнали, — виступають у розвитку людської артикульованої мови (вигуки, звуки афектів), як вихідні пункти для творення тонів. Ці перші звукові сиґнали можна вважати за первісну музику. З цього виходить, що музику слід було б вважати за первісну і старішу функцію, ніж мова.

Ляйбніц сказав,—це таємнича аритметика душі, але душа рахує несвідомо.

Згідно з хінською леґендою, уперше впровадив музику в космос мітичний хінський імператор Гуанґ-Ті. Його бамбукова сопілка стала за взірець для всіх інструментів світу.

Для музики-мистецтва основне значення має система тонів. У греків певні роди тонів символізували спеціяльні духові властивості, але в нашому мистецтві ця особливість поволі зникає. Натомість виступає маґічне, як у первісних студіях, значення музики, пов'язаної з екстазом та шалом.

Чи мають тварини пам'ять

Не так легко дати ту чи іншу відповідь на питання, чи мають тварини пам'ять. Коні й собаки пізнають своїх господарів, навіть коли вони не бачили їх протягом декількох років. Для них немов би немає жадної різниці між минулим і сучасним. Під час першої світової війни коні з французьких селищ були перевезені на російський фронт. Коли через два роки повернули їх знову до рідних селищ, вони йшли упевнено й цілком самостійно від залізничного двірця вулицями міста до своїх колишніх стаєнь, і зупинились там, де були колись ці стайні, що в часі війни згоріли. Отже, їхня пам'ять немов би виявилась досконалою.

З другого боку, спостереження свідчать про, нібито, цілковиту відсутність пам'яті у тварин. Наприклад, коли покласти перед ґратами клітки банан і дати мавпі ціпок із загнутим кінцем, то вона зразу ж потягне цим ціпком банан до себе. Але це буде тільки в тому разі, коли дати їй ціпок у лапи, або покласти його просто перед нею, так, щоб вона бачила одночасно і банан, і ціпок. Але цього вже не буде, коли покласти ціпок трохи осторонь. Коли мавпа дивиться на овоч і не бачить одночасно ціпка, то вона вже забула про нього. Навпаки, коли вона дивиться на ціпок і не бачить одночасно банана, то вона в цю мить уже забула про овоч, і тому не бере ціпка, щоб його притягти.

Кішку з малими котенятами примістили в стодолі. Коли котенята підросли, кішка часто бавилася з ними на подвір'ї. І от якось вона побігла сама, без котенят, до стодоли, побачила порожній кошик і почала розпучливо нявчати, не знайшовши там своїх малят. В цю мить вона вже забула, що тільки но залишила котенят на подвір'ї.

Ці й подібні їм факти можна пояснити тільки тим, що тварини відразу забувають те, що вони вже не бачать. Вони не можуть, як людина, більш чи менш виразно поновити в пам'яті образ того, що вони колись бачили. Спогад постає у них лише тоді, коли вони знову побачать цей образ. Зате тоді вони згадують усе з найменшими подробицями, про які ми, може, й забуваємо.

Якщо кінь хоча б раз пройшов якимсь шляхом, то він не збочить уже з цього шляху й значно пізніше. Та коли він побачить на шляху щось нове, чого раніше не було, приміром, зламану гілку, то він уже лякається. Попередній образ трохи змінився, і тварина почуває непевність. Образи минулого й сучасного складають для тварини одну нерозривну цілість.

Якщо кінь іде якоюсь вулицею, то він хоче зупинитися там, де зупинявся раніше. Якщо кінь проходив певний шлях не прямою лінією, а зиґзаґом, то, коли його пустити самого, він і вдруге пройде цей шлях зиґзаґуватою лінією.

Пережиті образи відживають у пам'яті тварин і в тому разі, коли вони вдруге бачать хоча б частину того образу. Наприклад, один слон якось повалив і розтоптав людину. Ця людина декілька років перед тим зле повелася з слоном. Тварина напевне цілком забула і цю людину, і її зле поводження. Та коли вона знову побачила свого ворога, то відразу пригадала все, що колись пережила. Собака, що колись вигнав зайця з-під певного куща, кружлятиме коло цього куща щоразу, як буде біля нього пробігати. Разом з кущем в його пам'яті виникає й образ зайця.

Отже, на поставлене спочатку питання можна відповісти, що тварини зовсім не мають пам'яті, але мають велику здатність до згадування. Те, що вони бачать, відразу ж випадає з їхньої свідомости, тільки но вони перестають його бачити. Вони не мають також здатности вільно згадувати минуле. Нашу свідомість заповнюють спогади. Свідомість тварин — це порожнява, коли ніщо не притягує їхньої уваги. Але вони легко згадують минулі події, коли минуле в будь-якій формі знову постає перед ними. Сучасне враження може зразу ж віджити минуле. Бо тварини живуть завжди тільки в сучасному, вони не знають нічого ні про минуле, ні про майбутнє. Для тварин згадувати—це значить бачити минуле в сучасному. **Проф. В. Г.**

КРИТИКА Й БІБЛІОГРАФІЯ

Більше уваги й поваги до власної творчости

«Сонячні дзвони» Вол. Русальського, Авґсбурґ, 1946 р.

Малого формату книжечка на 60 сторінок. Не вдаючися в зміст десятка новель, вміщених у цій книжці, ми переглянули її лише з погляду мовно-нормативного, і то поверхово, гортаючи навмання невеличкі сторінки. Нижче подаємо, згуртувавши за певними ознаками, прогріхи її автора. Нехай будуть вони престорогою для наших письменників-початківців, а авторові з докором пригадають народню приказку: що написане пером, того не витягнеш і волом. Бо це його в повній мірі стосується.

Отже —

Часто-густо зустрічаємо в «Сонячних дзвонах»— і не в мові персонажів!— такі нічим не виправдані діялектні форми, як тремтю замість тремчу, ворухаюсь — ворушусь, заплатю — заплачу та ін.

Не в дружбі автор з українським правописом. Для прикладу наведемо лише кілька, побіжно взятих, правописних огріхів: брязчати замість бряжчати, сижу замість сиджу, болізно — болісно, сваволля — сваволя, знахожу — знаходжу, м'ягкий — м'який, дизертир — дезертир та ін. При неуважно зробленій коректі, це посилює неприємне враження від мови цієї книжки.

Автор зчаста вдається до чужих слів, несповна розуміючи їх значення, або просто неправильно їх вживаючи. Приміром: «Це був парадокс традиції» (?). Або: «Спалахи заграв підносились, ніби фантастичні вежі барокко» (?). Або ще: «Жанна зачепила нотки його самолюбства» (?). З яких же ще. ноток складається самолюбство?—«Він плутався, як філософ» (?). Невже таки як філософ, то й плутається? «Ірена схилила свою голову з діямантовим волоссям» (?).—Що то в Ірени,— камінці на голові були? Спеціяльно треба придумати таку безграмотність: «В загоризонтній безгранні тане мідь.» (!) Або: «Два сини... стоять біля дверей розправи — суворі й мовчазні, як фарисеї.» (?)—Чому уроїв собі автор, що фарисеї конче мусять бути суворі й мовчазні? Пише він ще: «...вони вже безідейні бандити.» А хіба бувають і ідейні бандити?

Захоплюючись «красивим» словом задля самого слова, автор, як видно, інколи сам не сприймав зором того, про що писав. Наприклад: «Посріблене волосся на його голові біле, як крейда...» То яке ж воно: чи посріблене, чи як крейда? Далі читаємо: «Веселка грає в ставу спектром.» — А веселка, чи райдуга,— це ж і є ніщо інше, як спектр! Отже — спектр грає спектром?.. А яким несмаком відгонить така фраза: «Блискавка пронизує небо і, як метеор, падає в чорну безодню ночі,» — не кажучи про те, що тут порівняння значно слабше, як саме явище блискавки!

Не знати, до якої категорії огріхів слід би зарахувати такі дивовижі: «...я дивлюсь на дівчину і всміхаюсь до неї, як блудний син.» — Тут одне з двох: автор помилився або відносно дівчини, що вона таки дівчина, або відносно себе самого. А то ось таке: «І місяць плив, рожевий, усміхнений, як сором-ливий молодик.» — Виходить, місяць плив, як молодик! Алеж слово молодик означає також молодий місяць! Абож таке хто-зна-що: «Надворі золоту осінь мережить бабине літо» (?).—А то раптом читаємо: «Чую, як скриплять чобо-

ти — нові, мабуть, не інакше, як грабіжник.» — Значить, як у нових чоботях, так і грабіжник? У цьому ж таки реченні: «м а б у т ь, н е і н а к ш е.» То як же, зрештою, — чи м а б у т ь, чи н е і н а к ш е?»

Не вдумуючись в слово, автор незрідка хибно його вживає:

«Мені в в и ж а ю т ь с я д з в о н и.» — Може, в ч у в а ю т ь с я? Або: «Вітряк махає крилами, ш а р у д и т ь, як н е м а з а н и й в і з.» — Та хіба ж немазаний віз шарудить? А то ще: «Три десятини залишилось, — пояснює в и б а ч л и в о батько.» — Проте, з оповідання видно, що батько говорить тут не тоном вибачення, а скорше з а п о б і г л и в и м тоном. «Слава Богові» — не кажуть селяни, як думає автор, а кажуть вони — «слава Богу.» — Це вже приклад, так би мовити, переукраїнізації мови! У книжці ще читаємо: «... я... належу до песимістів, що нічого не в о л і ю т ь від життя.» — Автор не здає собі справи з українським дієсловом в о л і т и. Не розрізнює автор збірне поняття л и с т я від л и с т о к, л и с т. Наприклад: «Кленове листя (замість л и с т о к) впало до ніг Гамалії.» А далі: «... вітри його знесли, відірвали від к р о н а.» Що то є к р о н? Може, корона, крона? — «Вони з м і н я л и роби на вихідні уніформи.» — Тут, звичайно, треба: з м і н и л и роби. «З а б р а в ш и с ь за руки, матроси йшли ц е п о м.» — Тут, очевидно, треба: п о б р а в ш и с ь за руки. І не ц е п о м, а якось по-українськи. Натрапляємо й на такі одіозні форми, як «р о з з у й м е н і ч е р е в и к и!» Загальновідома річ, що черевики з н і м а ю т ь, с к и д а ю т ь, с т я г у ю т ь і т. д., але не р о з з у в а ю т ь. Роззувають, звичайно, ноги. Протестуємо й проти такого словосполучення: «...під загальний сміх і здивування?» — Як то може бути «під загальне здивування?» Або: «Натовп гуде. Але хтось, перекрикуючи г е л г о т а н н я, пропонує...» — Сказати б, що це був натовп гусей? Так ні, — натовпом гуси не ходять. Як зрозуміти: «...страшна, немилосердна д о л я ж и т т я» ?..

Прикро лізуть в очі москалізми, рясно розсипані по книжечці: п а к о с н и й (капосний), удару не п о с л і д у в а л о (?), ж у ж а т и (дзижчати, дзуміти та ін.), в н и н і ш н ь о м у році (цього року), п о в н о т а тіла (грубість, опасистість, гладкість), х о л о с т я к (неодружений, нежонатий, нежонатець, парубок, кавалір), в и п'є м о, друзі! (випиймо, друзі!), л ю б и м а дівчина (люба, кохана, улюблена дівчина), д в а д ц я т и з а р я д о в и й кольт (по-українськи не з а р я д, а н а б і й!), м і с т о в значенні м і с ц е, з а с а д а, коли треба—з а с і д к а, фабрична т р у б а — д и м а р, к о м и н; б а р х а т н і — о к с а м и т н і, К о с т я — К о с т ь. З української к а в и та російського к о ф е утворилася оригінальна сумішка: «...замість к а ф е подавалась горілка.» Зустрічаємо, крім того, п л а т т я, замість с у к н я, н а л ь о т в значенні п о в о л о к а, п а д ь та ін., к у п о л замість б а н я і багато інших.

Не чим, як необробленою сировиною можна б назвати такі непродумані словесні витвори: «я захлинусь від їх ридання.» — Захлинутись можна чимсь, а не від чогось. «Його м а й ж е н е р у х о м і пальці...» — То як же уявити собі ці пальці, — рухаються вони, чи не рухаються? «...Потім з хрипотою в горлі кашляє.» — А хіба можна й без хрипоти кашляти? Ще приклад, з якого не зрозумієш, де ж саме знаходяться очі описуваного героя: «...запалі десь м і ж о р б і т... очі.» (?) — Повіривши на слово, треба думати, що очі героя знаходяться десь на носі. «...Мій друг розповідав мені цікаву історію з морських пригод.» (?). А тим часом, як видно з оповідання, авторів друг робив щось інше, — він просто р о з п о в і д а в ц і к а в у м о р с ь к у п р и г о д у! — «...Він засвітив електрику,» — має бути: включив, увімкнув електрику, чи попросту — засвітив світло. — «... Гамалія сховав до кобури кольт і наказав узбекові йти за ним.» — За ким? За кольтом? «Підсвідома нотка неспокою заворушила його мозок.» — Це ж таки цікаво, навіть з фізіологічного погляду, як н о т к а може ворушити мозок! «... Потяг сильно загальмував колеса.» — Цей дивовижний технічний процес, при якому потяг гальмує колеса, — коментарів не потребує! А як можуть «розриви ґранат і скреґіт автоматів заглушити повіт-

ря»? Хіба повітря має вуха? Зате ця ось фраза «заглушає» всі попередні: «Краса чоловіка гальмує розум, зводить з путтія навіть порядних жінок, убиває ініціятиву в житті тих, що їх обминула ласка природи.»(!). Після цього не дивно, що «Людмила б л а г а л ь н о к и н у л а поглядом на Жанна» (а не кинула б л а г а л ь н и й п о г л я д на Жанна!).

Не будемо втомлювати уваги читача глибшим і докладнішим розглядом мови «Сонячних дзвонів». Вважаємо, що й цього досить, щоб спонукати автора у дальших виданнях більше й старанніше працювати над мовою, — матеріялом, з якого письменник різьбить свої твори. Не забуваймо, що на еміграції, в довгих мандрах порозгублювавши книжки, наші люди жадібно кидаються на будь-яке українське видання. Тим то, видаючи кожну нову книжку, треба особливо дбати за те, щоб мова її була цілком літературна.

В. СЛАВКО.

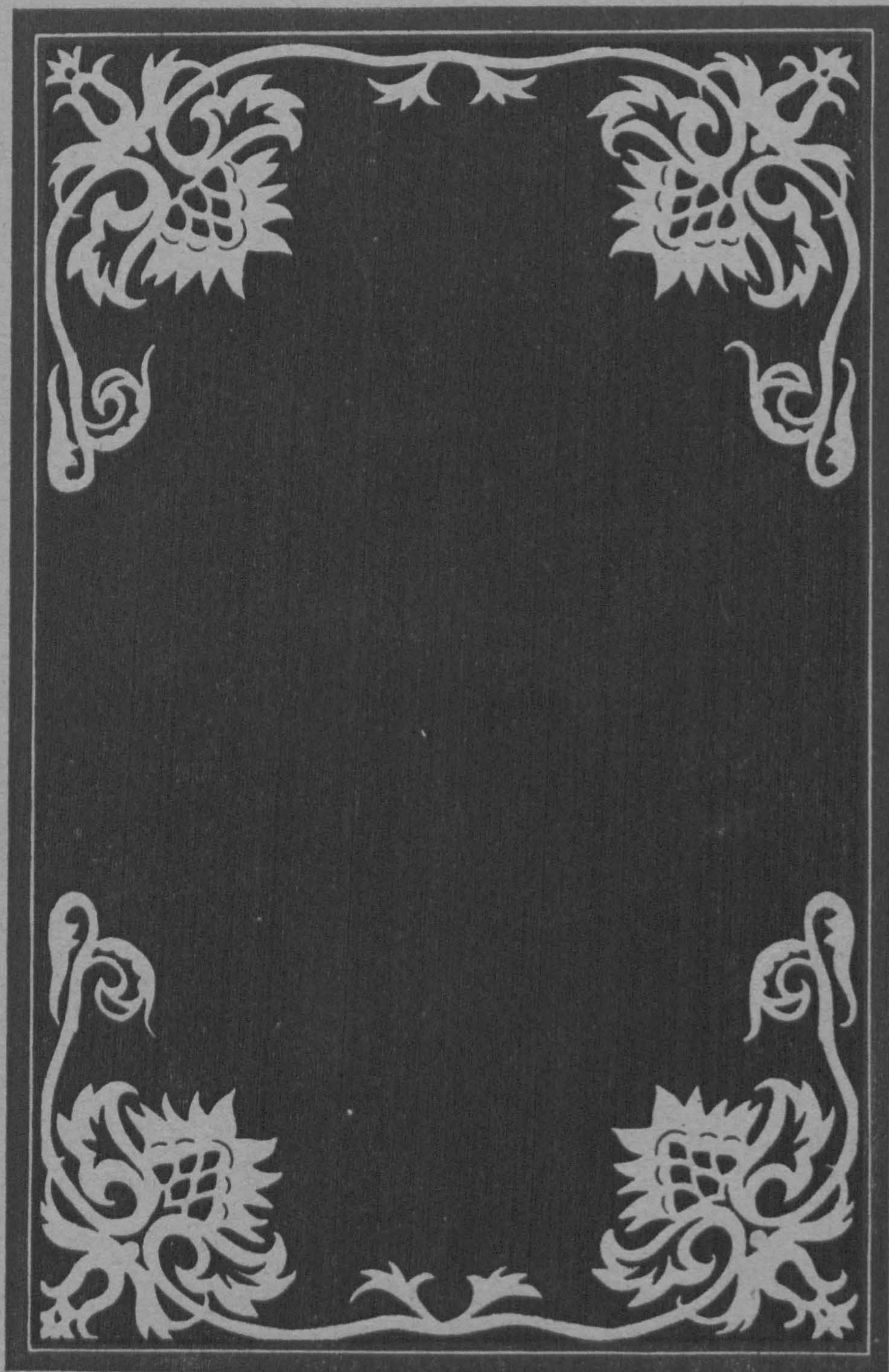
ЗМІСТ

РІЗНЕ

КРИТИКА Й БІБЛІОГРАФІЯ

Редаґує колеґія.

ЦІНА 4 НІМЕЦЬКІ МАРКИ

ПОХІД

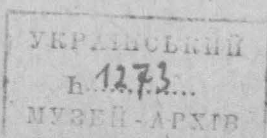
ПОХІД

Літературно-мистецький
і науково-популярний
місячник

Ч. 2

СЕРПЕНЬ
1946

КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО
«ЗАГРАВА»
ГАЙДЕНАВ

Popular Heidenau Magazins
Art—Science—Literature.

Друк. Кооп. В—ва «Заграва» в Гайденав, зам. ч. 226.

В. КРУПНИЦЬКИЙ

Гетьман Мазепа в оцінці істориків-народників і державників

Особа Мазепи належить до тих, що викликали найбільше суперечок в українській історичній літературі — від загального осудження до піднесення на п'єдестал. Тут можна помітити навіть певні лінії розвитку. XVII ст. загально осудило Мазепу або мовчало про нього в зв'язку з терором, який запровадив російський уряд на українських землях. В XIX ст. саме ідеологічне наставлення української інтеліґенції виключало позитивне відношення до гетьмана і тільки на порозі XIX—XX ст. почався зворот до позитивної оцінки його. Тепер спірними залишилися тільки окремі моменти його діяльности: питання про те, чи мав рацію Мазепа, усуваючи Палія на Правобережній Україні, чи правильно він повівся підчас донського повстання 1707—1708 рр. і т. д.

Саме цей перехід від загального заперечення [1]) до критицизму в подробицях при позитивній оцінці цілости образа гетьмана свідчить про те, що у наших істориків сталася певна ідеологічна зміна фронту: Мазепина справа перейшла з рук народників до державників.

Як уже зазначив Д. Дорошенко в статті «Мазепа в історичній літературі і в житті» (1938), народницький на-

[1]) Між іншим, серед безпосередніх наступників гетьмана на еміґрації панував навіть пієтет до його особи.

прям серед українського суспільства і істориків, що закріпився надовго з часів Костомарова, не сприяв розвитку симпатій до Мазепи. У Куліша, напр., вороже ставлення до Мазепи залишилося на все життя в ряді дуже різких віршів про Мазепу, як про «патріярха зради» в його «Дзвоні» 1896 р. Драгоманов писав в «Політичних піснях українського народу», що «власно Мазепа з ненавистю до нього простого люду на Україні, з його повсечасною брехнею на всі боки, з його думкою тільки про себе... власне Мазепа й потеряв справу вольности й добра України, про котру він ніколи щиро й не думав». Д. Лазаревський, критикуючи в 1898 р. монографію Уманця про Мазепу, ставив теж під сумнів не тільки соціяльну лінію політики гетьмана, але й самий його патріотизм, бажання добра своїй батьківщині.

В дусі народницької ідеології висловлювався і Костомаров про Мазепу, випускаючи в 1882 — 1884 рр. першу велику наукову монографію, присвячену діяльності цього видатного українського діяча. Але тут могли грати ролю і тактичні міркування. Костомаров заходився примирити російський уряд з українським рухом, довести, що українські домагання стосуються виключно заведення української мови в народних школах та творення українського письменства для народу. В його монографії, що мала саме служити доказом відсутности сепаратистичних тенденцій на Україні, стикаються два напрями: аристократичні тенденції Мазепи з демократичними стремліннями народних мас. Мазепа і народ — це неначе дві ворожі стихії, і зрадництву гетьмана треба протиставити вірність народу. Вчинок Мазепи не знайшов собі жадного ґрунту на Україні. В той час, як народ залишився вірним Москві, гетьман, будучи глибоким еґоїстом і честолюбцем, перейшов до шведів. Двадцять років перед тим (1860) той же Костомаров, пишучи в «Современник'у» про козацтво, висловлювався інакше, а саме говорив, що «Мазепа щиро дбав за добро України, бажав незалежности і свободи для своєї батьківщини».

В загальному історіографія народницького напрямку поставилася неґативно до Мазепи. Занадто була вона просякнута народницькою ідеологією. Для неї історична осо-

бистість набирає вартости тільки тоді, коли вона репрезентує суто народні інтереси, інтереси маси. Історик стояв за простий народ, за селянство, і тому у нього, як це вже підкреслив Д. Кравцов в статті «Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX в» (1925), на перший плян виступала соціяльна основа минулого. Соціяльні симпатії важили більше, ніж суто національні. Аристократ Мазепа — цей традиційний для народників штамп — ніяк не підходив до того образу простонародньої України, який глибоко запав в їх душу.

Але особа Мазепи була остільки видатною, його розрив з Москвою подією оскільки знаменною, що й історики-народники не могли звільнитися від її впливу. У не одного з них відношення до Мазепи подвійне. Воно хитається між позитивною оцінкою його державницьких стремлінь і неґативною — його соціяльних заходів. Найбільш типовим був осуд В. Антоновича в його «Короткій історії козаччини» «Все лихо Мазепи залежало від того, що він іґнорував народні інтереси, а може не розумів їх, а мріяв тільки про установлення на Україні аристократичної держави. Коли б Мазепа не був засліплений цією ідеєю, народ був би підпер його».

Але в останніх своїх представниках і стара історіографія прийшла до переоцінки цінностей. Монографія Уманця про Мазепу (1897), що була новим вихідним пунктом в позитивній оцінці гетьмана, і стаття Грушевського «Шведсько - український союз 1708 р. (1909) давали вже образ Мазепи-патріота, що хотів зробити свою країну вільною і незалежною.

Все ж таки і тут старий спосіб думання залишив свій слід. Грушевський характеризує добу Мазепи, як поступову національно і політично, а не соціяльно, а гетьмана, робить «вірним репрезентантом і виконавцем традиційної політики української старшини»; Уманець, бажаючи регабілітувати Мазепу і з народницького штандпункту, твердить, що гетьман дбав не тільки про старшину, але й про народні маси. Обидва історики стояли, коли так можна висловитися, на порозі державницького думання.

Новітня історіографія державницького напряму поставилася до Мазепи значно виразніше. Вже засновники цього напряму Томашівський і Липинський зайнялися Мазепиною проблематикою, перший вияснюючи обставини його шведської орієнтації на підставі ще невідомого у нас шведського матеріялу (1909), другий прямо таки ґльорифікуючи гетьмана як продовжувача державницьких плянів Б. Хмельницького (1912).

Услід за ними появилися вже за наших часів в краю і на еміґрації досліди Андрусяка, Борщака, Крупницького і інш. На совєтській Україні державницька течія могла виявити себе тільки випадково і слабо (виразніше в праці істориків українського права Окиншевича або Новицького), і тут можна вказати тільки на Оглобліна, як спеціяльного дослідника проблем часів Мазепи.

У істориків-державників змінилося відношення до історичних персонажів і подій: вони одягли, так би мовити, інші окуляри. Народники звертали увагу на інтереси самого народу і наділяли своїми симпатіями тих, хто ці інтереси, на їх думку, заступав. Для державників важно було не те, що зроблено було для народу, тільки що зроблено було для держави і її розбудови. Тут увага зверталася на тих, хто прислужився на полі державного будівництва України, а такими будівничими були звичайно окремі індивідуальності, а не маса. Народницькі історики занедбали історичну особистість або оцінили її в специфічний спосіб, а державники робили тепер переоцінку, якій в першу чергу підлягали ті, що стояли на відповідальних постах, отже й Мазепа.

В трактуванні Мазепи стався перехід від поверхового психологізму до об'єктивности. Нарешті, ми вийшли з зачарованого кола персональних мотивів Мазепи, його еґоїзму, ображеного честолюбства і т. д., якими оперував в типовий для народників спосіб Костомаров. При ближчім розгляді такої важливої справи, як орієнтація Мазепи на шведів державники все більше переконувалися в тім, що персональні мотиви як такі по суті нічого не вияснюють. Колиб, Мазепа керувався тільки персональними мотивами, то він

не міг би нічого ліпшого зробити, як залишатися там, де він був — при цареві.

В тім то й справа, що Мазепа не був якимсь московським генерал-губернатором, а українським державним мужем. Поступовання Мазепи вдасться вложити в один маґічний ряд, його кроки стануть консеквентними, коли ми на на нього подивимося не як на людину, що думала лише про власну кар'єру, тільки як на обраного гетьмана України, який був свідомий не тільки своїх прав, але й своїх обов'язків, тих обов'язків, які робили його наступником ряду українських гетьманів, починаючи з Б. Хмельницького.

І для нього була міродайною стара, традиційна ідея оборони прав і свобід України, те, що ми сьогодні підводимо під поняття «незалежности», і у нього, як і у його видатніших попередників, сиділа глибоко в душі думка про з'єднання України (в сучасній мові «соборність»), про поширення її прав і свобід на можливо більшу українську етнографічну територію. У відомій конституції України, яку уложено було в Бендерах в 1710 р., читаємо ми: «Гетьман ясновельможний Іоанн Мазепа, подвигнувшихся правдою и ревностію за цѣлость отчизни, прав и вольностей войсковых, а желаючи усердным желаніем за дній Гетманства своего владѣнія видѣти, и по смерти своей для вѣкопомно имени своего памяти зоставити тую ж отчизну, милую матку нашу, войско Запорожское городовое и низовое **не тилко въ ненарушимихъ, лечь и въ розширеныхъ и розмноженых волностяхъ,** квѣтнучую и изобилуючую, отдался в не преламанную оборону найяснѣшого короля шведського».

Навіть підтримка старшини в цілості, виразне бажання витворити міцну українську еліту було скорше виявом державних плянів Мазепи, його бажання скріпити Україну згори елементами, які в стані управляти країною, ніж якихось тактично-персональних міркувань. Потреба заступлення вищих інтересів України могла бути зрозумілою не масі, а саме еліті, і без еліти Мазепа лишався, неначе без рук.

З цього погляду і сама характеристика Мазепи як аристократа, подана в статті Борщака «Мазепа як людина й

історичний діяч» (1933) навіть з певним підкресленням [1]), не зовсім правильна. Опиратися на еліту було конечним, бо без неї неможлива була консолідація держави. Гетьман оперся на старшину, не дивлячись на те, що мусів, принаймні, в перших роках свого гетьманування, витримати з значною частиною її жорстоку боротьбу, як це доводить цілий ряд статтей Оглобліна. В тих обставинах, в яких він знаходився, і в тій добі, в якій він жив, і не було по суті інших рецептів. Станова держава за рідкими вийнятками панувала довкола. Тільки з часом, в наслідок надзвичайних зусиль, вдалося йому підібрати склад старшини, що була йому більш-менш прихильна, або й віддана. Але небезпека з боку непевної старшини загрожувала гетьманові до кінця його днів.

На наших очах типові для народників конкуренційні постаті Мазепи-аристократа і Палія-демократа зазнають зміни. І тут у державників помітна виразна цезура. У своїй монографії «Мазепа і Правобережжя» (1938) Андрусяк робить оригінальну спробу зблизити обох видатних діячів України — треба признатися, не без певної пересади. Ми у нього читаємо: «Сам Палій жив у достатках, і тому ніяк не можна його уважати за представника козацької голоти. Хоч давніше перебував на Січі, куди вже в часі його побуту в Хвастові двічі кликали його запорожці бути кошовим отаманом, Палій відмовився від цього уряду. Згодом, мабуть, з причини його приязних взаємин з Мазепою, його популярність серед запорожців маліла. А втім, він як оборонець городового козацтва разом з Мазепиним військом громив тих запорожців, що займалися «гультяйством».

З того, що не можна вважати Палія й Мазепу за представників двох противних принципів, тільки навпаки, можна навіть забачувати в їх політичній діяльності деяку подібність. Розуміється, діяльність Палія, як людини з меншою освітою та на нижчому становищі і серед інших полі-

1) Борщак, високо оцінюючи Мазепу як державного діяча, занадто згущує фарби: у нього навіть і певні дипломатичні заходи Мазепи є свого роду допустимим макіявелізмом.

тичних обставин звернена була головно в напрямі воєнного промислу і менше проявлялася в інших ділянках.»

Було б мильним думати, подібно до народників, що гетьман у всім потурав старшині. Консолідація держави — а цієї консолідації вимагали відносини після страшної руїни на Україні в другій половині XVII ст.—вряд чи могла відбутися інакше, як по лінії консервації відносин. Масовий наплив колоністів із зруйнованої Правобережної України, може, найбільше спричинився до того, що на Лівобережжі з'явилася значна селянська маса, яка знайшлася в «послушенстві» у старшини, була віддана «на ранг», чого, зрештою, вимагав і самий примітивний характер української господарки, потреба винагороджувати українську адміністрацію за службу, передовсім, натурою, ранґовими маєтками.

Аж гетьман. без сумніву, дбав про те, щоби козацтво і селянство не відчули аж надто переваги вищої української верстви. Там, де старшина, добиваючись розширення і поглиблення своїх панських прав, переходили певні межі, там вона зустрічалася з твердою волею голови держави. Мазепа безперечно мав на увазі ідею певної рівноваги між станами, рівноваги. що мала закріпити існуючий уже стан.

Найгіршим була в його очах непевність відносин, нескомсолідованість їх. Це дуже шкодило Україні як державному цілому. Кожний стан мусів залишатися в тих рямках, в які доля поставила його, і не виходити з них. Тільки в такий спосіб могло прийти до заспокоєння, так потрібного після руїни, і до «единомислія», без якого Україна не мала свободи рухів. В одному місці Мазепа так арґументував потребу загального порозуміння перед тим, як починати якусь рішучу акцію: «У нас, на Україні, і начальні і підначальні, і духовні, і мирські особи, подібно ріжним колесам, не перебувають в єдиномислії і згоді... Потрібно перше постаратися привести до єдиномислія військо і весь нарід на Україні по обох боках Дніпра». Будучи сам поетом, він висловлював і в поетичній формі ту ж саму думку: «Боже, зжалься України, що не вкупі має сини».

Ясно видно, що Мазепа думав про цілість країни. З нього штандпункту і орієнтація гетьмана на Швецію виг-

лядає як крок, яким він хотів закріпити права і свободи України, бо вони стояли під загрозою знищення з боку Москви. Оця загроза—той об'єктивний мотив, який пхав українського державного мужа на бік ворогів царя.

Його діяльність на користь церкви, освіти, мистецтва, літератури і т. д., про яку перший збірний образ дає нам стаття Андрусяка «Гетьман Мазепа як культурний діяч» (1938), лежить по тій же лінії. Тільки тепер поволі стає нам ясним те, про що так добре знали його сучасники і ближчі нащадки, а саме, який надзвичайно широкий харак-тер мали ці культурні турботи високоосвіченого гетьмана. Беремо для ілюстрації з свіжоподаних матеріялів Возняка («Бендерська комісія по смерти Мазепи», 1938) уривок про видатки гетьмана на користь церков, що зберігся в пам'яті еміґрованої до Бендер старшини «від двадцятьох років»: «Позолочення бані Печерської церкви 20.500 дук.; мур дов-кола Печерського монастиря і церков тощо, мільйон; вели-кий дзвін і дзвіниця до Печерського монастиря 73.000 зол.; великий срібний свічник для Печерської церкви 2.000 імпер.; золота чаша і така ж оправа Євангелії для неї 2.400 дук.; золота митра для неї 3.000 дук., поминувши прикраси й пожертви для неї; позолочення бані митрополичого собору в Києві 5. 000 дук.; золота чаша для нього 500 дук.; від-нова його 50.000 зол.; церква київської колегії з гімназіями й ін. більше, ніж 200.000 зол.; церква св. Миколи Київського з монастирем тощо більше, ніж 100.000 зол.; віднова церкви монастиря св. Кирила за Києвом більше, ніж 10.000 зол.; вівтар у Межигірському монастирі 10.000 зол.; фундація новозбудованого єпископського собору в Переяславі з мо-настирем тощо більше, ніж 300.000 зол.; церква в Глухові 20.000 зол.; рефектар Густинського монастиря 10.000 зол.; рефектар Мгарського монастиря понад 8.000 зол.; церква св. Тройці в Батурині понад 20.000 зол.; незакінчена церква св. Миколи в Батурині 4.000 зол.; монастирська церква в Діхтярях 15.000 зол.; монастирі Бахмацький, Каменський, Любецький, Думницкий з церквами тощо, невідомо скільки; віднова котедрального монастиря в Чернігові 10.000 зол.; докінчення будови церкви св. Тройці так само 10.000 зол.;

Макошинський монастир із церквою св. Миколи понад 20.000 зол.; на віднову монастиря св. Сави дав у Батурині архимандритові, пізнішому патріярхові, 50.000 зол.; а на докінчення будови цього ж монастиря й до інших місць Палестини вислав тому ж патріярхові 30.000 дук.; чаша з чистого золота, лямпа та срібний вівтар для Божого Гробу 20.000 зол.; срібна рака з п'ятьма срібними свічниками на мощі св. Варвари 40.000 імпер.; вівтар для церкви у Вільні 10.000 зол.; підмога православію на руки луцького єпископа Жабокрицького 3.000 зол.; євангелія в арабській мові на руки александрійського патріярха 3.000 зол. і для нього 3.000 зол. Дерев'яні церкви: чернігівська св. Івана Євангелиста з вівтарем тощо понад 5.000 зол.; дві батуринські, Воскресенська і Покрови Богородиці з приналежностями понад 15.000 зол.; в селі Прачі понад 15.000 зол.; св. Івана Хрестителя в Рильську 2.000 зол.»

Безперечно, і в культурних справах помітне прагнення Мазепи до консолідації держави, бажання підняти її на вищий культурний щабель. Це не тільки приватне зацікавлення мецената, якого Олекса Мартос (він відвідав могилу гетьмана в Галаці в 1811 р.) називає «другом наук», але й свідоме опікування важливими для Української держави справами.

Але тоді в іншому освітленні стають перед нами і деякі персональні мотиви Мазепи, напр., така виразна риса його характеру, як честолюбство. Це честолюбство і людини і державного мужа, свідомого високости свого знання, своєї мети і своєї відповідальности за долю України, честолюбство діяча, що репрезентував окрему автономну державу і почував себе нераз глибоко ображеним то з боку самого царя, то з боку його ближчих співробітників, як напр. Меньшікова, які робили, особливо за північної війни, свого роду, атентати на гетьманські права і прерогативи (Б. Крупницький, Гетьман Мазепа, 1942).

Це повне зрозуміння значення Мазепи як державного мужа якось наблизило істориків-державників до самої доби і її діячів. Державники нашого часу ніби подали руку державникам часів Мазепи. Якимсь рідним і зрозумілим

став нам і той пієтет, яким користався гетьман в колах першої української еміграції, починаючи з його наступника Пилипа Орлика.

В «Покірному меморіялі запорозького війська до святого королівського маєстату Швеції», писаного восени 1709 р. в Бендерах, говориться ясно і виразно: «Знаємо бо добре, що прийняти опіку св. королівського маєстату зневолило ясновельм. гетьмана Мазепу прагнення, щоб руський народ скинув московське ярмо й був вільний...»

А Пилип Орлик, коли прийшлося йому внаслідок акції Мазепи їсти гіркий хліб еміграції, все згадував про нього з великою пошаною, бачучи в нім видатного українського мужа і патріота. В 1722 р. він одвідав могилу Мазепи в Галаці і записав з того приводу в своїм щоденнику: «Увечері я був в церкві св. Юрія й відвідав могилу небіжчика Мазепи, помолився за його душу і відправив панахиду, жаліючи, що такий чоловік не міг мати почесного похорону.»

Мих. СИТНИК

Князівна

Де кров і сльози крізь тяжкі століття
Просочуються спогадом густим,
Де золото валяється, як сміття,
І ми не можемо його знайти.

Де праліси стоять ще напівдикі
І звірина багата на хутро,
Де рибою кишать моря і ріки,
І де найкраща з рік усіх — Дніпро.

Всього добра — не всилі й полічити, —
Тріщать засіки, повні погреби,
Пшениця осипається, і жито
Гниє на пні. А ми, немов раби,

Копаємось в землі — і не для себе,
Жнем до півночі жито — й не собі,
Неначе нам нічого і не треба,
Як тільки плакать, гнутися в журбі.

...Отож, у тім краю проста, наївна,
До всіх привітна і напівсвята,
Жила красуня — молода Князівна,
Як та волошка в молодих житах.

Жила вона не в палацах багатих
І не в розкішних осяйних домах, —
В солом'яній старій мужицькій хаті
З віконцями маленькими трьома.

Не відрізнялася вона й убранням
Від рідних подруг — з ніг до голови, —
Керсетка, й плахта, мов ясне світання,
В сап'янцях саморобних і нових, —

У вишитій сорочці і в намисті,
Щей жовто-синя стрічка у косах, —
Була якась незрівняно врочиста
Й разом така проста її краса,

Коли вона виходила під вечір
До сивого Дніпра у тихий гай,
І місяць кидав промінь їй на плечі,
І зорі сипались в нічний розмай.

Вона співала до свого народу —
І замовкали птиці-солов'ї,
Здавалося, вчувала і природа
Святу молитву в голосі її.

Вона у пісню виливала болі
Про марно трачені свої літа,
Про вбогість нашу на багатім полі,
Де піт і кров спадають на жита:

Про мачуху непрохану й зухвалу
Що з півночі в її ступила дім
І в неї всі добра повіднімала,
ЇЇ багатство зовучи своїм,

Обпльовує її батьківську мову,
Огнем випалює святі чуття,
Своїм дикунським звичаєм і словом
Отруює їй молоде життя.

І навіть в церкву рідну не пускає,
Затиснувши в своїх устах злобу,
У безсоромності своїй безкраїй
Зриває стрічку жовто-голубу,

А їй чіпляє лиш саму червону,
Таку, що зовсім їй не до лиця...
І, взявши голову свою в долоні,
Князівна наша плаче без кінця.

То ллється в пісні тій незмірна туга
І гнівиться Дніпро, її понісши в даль...
Чи вже нема на цьому світі друга,
Щоб зрозумів її гнітючий жаль?

Й вона співала тихо і печально,
Мов розсипала з свого серця квіт...
І пісню ту, величну, незвичайну,
Почули всі краї, почув весь світ.

Довідались чужинці, що на світі,
У напівдиких преріях, десь там,—
Засяла сяйвом золота й блакиті
Беззахисна красуня й сирота.

І йшли до неї лиховісні гості
З усіх країв, — лукаві женихи,
І на бенкетах піднімали тости,
Затаюючи наміри лихі.

Князі і графи, лицарі і принци,
Бояри, королі, войовники,—
Підходили до неї поодинці,
Благаючи собі її руки.

І мовив лицар: »Будеш ти моєю, —
То в злоті-сріблі вік тобі цвісти!»
І мовив князь: «Я вродою твоєю
Тебе прославлю над усі світи!»

І всі сказали: «А якщо не схочеш,
Ми силою здобудемо тебе!»
Вмить налилися гнівом світлі очі,
Як у негоду — небо голубе.

Й вона сказала їм у вічі просто:
«Пощо дурниці верзете дарма?
Я злота й слави маю в себе вдосталь,
Одного щастя в мене лиш нема.

Уперто наливаєте по вінця
Мені своїх обіцянок і втіх,
Мені не ви й ніхто, лиш українці
Змогли б те щастя кинути до ніг»...

Ось виїжджають хлопці-побратими, —
Горять шаблюки помстою і злом,
Під ними коні зміями гнучкими
Даремно рвуться бурям напролом.

Зніяковіли заздрісні чужинці,
Шепочучи із страхом: «Козаки!»
І відступали хитро поодинці,
Лякаючися поглядів палких.

Бо ж не один із них вже знає добре,
Який козача шабля має смак,
Бо скуштували на собі хоробрість,
Яку наш має воїн і козак.

А побратими вперли в землю очі,
Чекаючи на дорогий наказ, —
Заради неї, як вона захоче, —
В огонь і воду підуть всі нараз.

Вони ж її кохають полум'яно,
Окремо кожен і усі разом,
Вони ж пішли за неї в партизани,
Благословенні ласкою й теплом.

Й виходять наперед три побратими:
«Кажи, кохана, ми твої раби...»
І серце пропекла вона очима:
«Якби ж були ви дружні, ох, якби!..»

Всміхнулась, як всміхається не часто,
І гордо мовила цим козакам:
«Того я буду, хто здобуде щастя
І принесе мені його в руках.

Такого щастя, щоб воно світилось
Тривкою волею в моїм краю,
Сліпим щоб зір вернуло, кволим — силу,
І сонцем впало в молодість мою.»

Здригнулись козаки, рішучі, вперті, —
Вмить клятвою схрестилися шаблі:
«Немає нам ніде страшної смерти,
Нема й такого щастя на землі,

Якого б ми для тебе не дістали, —
І не принесли на своїх шаблях,
Хоч би усі до одного упали,
Але прославимо тебе в боях!»

Сказали так і, мов шаленна буря,
Помчали в темну і тривожну даль
А бандуристи грали на бандурах
Про подвиги козацькі і печаль.

Далеко, аж на сивому розпутті,
Спинили хлопці коні бойові,
І їхні очі залилися муттю,
Поплуталися мрії в голові —

Перед очима, мов лихі гадюки
Лежали три дороги, три путі.
Якою ж їхати, щоб їм без муки
Добути того щастя у житті?

І мовив перший: «Їдемо направо, —
Дорога ця коротка і пряма».
І мовив другий: «Для побід і слави,
Як ліва, кращої шукать дарма»

Розгнівавсь третій: «Що ви там верзете, —
Лише вперед, — то наша вірна путь».
— Ні, вправо! Ні, наліво!! Де там,
Вперед!!! — розпінилася злоба й лють,

Схрестилися шаблі, як блискавиці,
І бризнула гаряча братня кров,
Аж ніч тремтіла, як підбита птиця,
Аж молодик від страху захолов.

Рубалися брати, один одного
Ціляв у серце, зціпивши уста;
Рубалися брати, і не було нікого,
Хто помирив би їх. Лише жита

Колоссям, як голівками, хитали:
«Гай-гай, за що ж ви б'єтеся і з ким?
На вашій крові ми повиростали
І колос наш уже і так важкий,

Погинете, — і хто нас буде жати»
Але ніхто не слухав їх в ту мить,
І визвірявсь ще більше брат на брата
І не було кому їх зупинить.

«За що рубаєтесь?» — вітри шуміли,
«Постійте!» — вдарив, як досада, грім,
І зупинились хлопці очманілі,
Утерши кров на жупанах своїх.

«За що? Чому? — задумались, як діти,
Та схаменулись миттю, — за любов!
За путь, щоб щастям тим заволодіти,
Яке із нас ніхто ще не знайшов.»

«Так я знайду,!» — сказав один уперто,
«Я! Я!» — схопились, одчайдушні, злі
І знов розлад упав, як вісник смерти,
Поміж братів на схрещені шаблі.

Той брязкіт покотивсь, як жах, луною
І усміхнулись лиця ворогів —
І кожен кат з звірячою жагою
Тієї крови випить захотів.

Ішли в наш край напасників навали, —
Вони Князівну ту взяли б живцем,
Вони б її, як бранку, зґвалтували,
Щоб потім плюнути в її лице.

Та запізнились дикі лихоманці,
Шукайте вітру в полі, паничі!
Князівна наша в славній партизанці
Вже розділила поміж нас мечі.

Уже не та вона, — печальна, тиха,
Що уклонятись стане вам до ніг,
Уже вона знімається, як вихор,
Щоб виправдати свій негрішний гріх.

Уже летить вона на диких конях,
Хоч і в нерівний, та в звитяжний бій,
Як гнів подвійний, стиснувши в долонях
Двогострий меч. Ану, лише посмій

Її красу торкнути, хижий вовче,
Її невинність взяти силоміць! —
Роздавить вас презирством і потовче
Зненавистю своєю! У ярмі

Не випадає бути гордій Доні,
Яка катам жбурляє в очі сміх,
Якій від Сяну й до самого Дону
Господнє сонце стелиться до ніг.

І ось вона, Князівна, наша мрія,
Живе в лісах, у хащах і ярах,
Й ніхто на світі, як вона, не вміє
Перемагати муки, сон і жах,

Гуляє наша мужня партизанка,
Накинувши на груди пантронташ,
Кружляє смерть у божевільнім танку,
Розвіявши навколо чорний плащ.

То повернулась мачуха ізнову —
Лукава смерть, — в її самотній дім,
В розчаруванні лиже плями крови,
І виє ніччю в розпачі гіркім.

Князівна ж заглядає їй у вічі —
І відступа вона з її путі,
Бо йшла князівна вже не раз, не двічі
На боротьбу із нею у житті...

. . . .

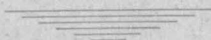
А три брати ще й досі в грізнім герці
Поміж собою розливають гнів,
Ціляючи один одному в серце
І для образ вишукуючи слів.

У забутті лихім не чують Бога,
Що їм підносить щастя, як вино,
Не бачать, що уже ті три дороги
Позаростали диким бур'яном.

І що тепер одна їм путь до щастя,
Яке здобути можна лиш разом,
Прийнявши єдність, як святе причастя,
Із вірою, любов'ю і теплом.

Бо лиш тоді Князівна величава
Без нарікань нас прийме в рідний дім,
І щастя, що ім'я йому—Держава,
Ми назвемо із радістю своїм.

Берлін—Ґамбурґ, 1945—1946 р. р.

О ДАНСЬКИЙ

І знову прийшов ешелон

(Уривок з повісти про німецькі концтабори
«Хочу жити»)

О, Вавилоне окаянний,
блажен, хто дасть тобі таке,
яке ти нам дав, Вавилоне!..

Ніч вгорнула табір чорною наміткою і розвісила на дротах світельця, як золотисті яблука. Від входової брами блимнув прожектор, пробіг по дахах бльоків, заглянув до вікон і, розсипаючись вулицею, завмер. Застукотіли об каміння важкі кроки нічної сторожі, з темряви виринула висока постать лягерельтестера Бруна. Крізь щільно затулені шиби в кімнаті бльокового продерлися згуки гармонії і розвіялися в ночі. На мент заясніло на піддашші світло й погасло.

Голосно затарахкотіли під двадцять восьмим бльоком вози. Вони виринули в смузі прожектора, як дивовижні марива. З-під брезентованих накривал возів висунулись ноги, худі руки замахали в такт коліс, мов на прощання. Вдягнені в білу одежу, шпитальні доглядачі видалися таборовому поліцаєві привидами зі страхітливої казки. Він стояв на розі вулиці, як дерев'яна статуйка.

Вози проїхали браму й завернули праворуч.

«Повезли трупи до крематорії!» — подумав поліцай. Він обійшов бльок і глянув на широку площу.

«Якби зібралися тут на апель усі ті, що їх знищив Авшвіц, ледве чи старчило б усім місця. Навіть для їх духів...» — сказав він сам до себе.

Із-за вугла вискочив вітер, як пес, і поліцай здригнувся.

Висока дощана брама відчинилася зі скрипом, і вози в'їхали на подвір'я старої крематорії. Паляч вийшов з пивниці, наче з-під землі, й глянув на доглядачів. Він мав утомлене обличчя і хитався, мов п'яний. Рухом руки паляч зсунув свою шапку назад і вилаявся гидко, зі серця:

— Ну й де я' їх діну? Робимо вдень і вночі, на зміни, і не можемо всіх спалити. Пивниця завалена трупами, як дровами, і не можна їх позбутися. Спідні лежать уже тиждень і смердять, як сам чорт.

Він сів на купці людських тіл, що їх скинено з авта, і безнадійно махнув рукою. По тому закурив і сказав своїм помічникам:

— Тягніть їх до середини!

Паляч обернувся до шпитальних доглядачів і наче пожалівся:

— Хоч би везли до Березинок, *) там є великі крематорії, а в нас тільки три паленища, які вміщають ледве шістьох трупів і то на чверть години. Холєра, самі «музулмани»! — закінчив він і торкнув ногою якесь худе тіло. Мертвяк гойднув головою і наче засміявся своєю безстидністю смерти.

На вузьких залізних рейках стояли на коліщатах ночовки, і помічники паляча клали на них трупи.

— К... твоя мать була!.. — сердився один, бо велике, розпухле тіло виставало горою понад ночовки.

— Не пройде ц... смутний крізь дверцята!

Помічник брав лопату й гатив по трупові, щоб втовкти його в ночовки. Паляч підійшов до печі й натиснув ґудзик. Осібний прилад відвернув жар розпаленого до восьмисот ступенів повітря в нутро печі. Паляч відчинив дверцята, і дужі руки всунули ночовки вглиб. Тріснули замкнені двері,

*) Березинки, Бжезінки, Біркенав, — місцевість, віддалена від Авшвіцу на 3 км, де був великий табір Авшвіц 2.

гаряче повітря хлинуло струменем.

Паляч сів натомлено біля печі й закурив. Крізь прозоре віконце з лосняка, що було вправлене в дверцята, бачив він, як в'язні починали виводити дивовижний танок, наче б тіла раділи з гарячі, яка синюватим полум'ям спалахувала над ними. Догасала палячева цигарка й враз із нею попеліло тіло. Опісля дванадцять хвилин тліли кості.

З гуком висував паляч ночовки з попелом при помочі залізного гака на бічні рейки й впихав до печі нові тіла.

— Но, хлопці, ще година роботи й файрант! — звернувся паляч до своїх товаришів. — А другій зміні скажіть, хай не висипає попелу, як звичайно, на поле, але залишить. Піде до «Уніону» *) на долівку замість жужелі, а частину заберуть мулярі до заправи!

Він глянув у кут пивниці, де лежала гора трупів, і посвистав:

— А решта хай гниє або йде до дідька! Ми вже самі ледве живі!

Стукотіли ночовки, лаялися палячі й задушливий сопух тіл снувався млою. А по кутках блукали нічні тіні, як душі тих, що проходять митарства.

На сході хтось краяв золотим ножем крайнебо, й воно стікало кров'ю. Ставав день, і зорі зітхали втомлено. Сон тривожно тікав з поля, а за ним гнався голос вранішнього дзвінка.

Зенко Ловчан підніс важку голову з-над столика й позіхнув на весь рот. У кімнаті політичного відділу було тихо. На столах лежали купи анкетних листків, валялися пера й недоїдки хліба. В куті билася муха, як думка. Після цілонічної праці Зенко був лихий і його очі гляділи гостро з-поза великих рогових окулярів. Він протягнувся цілим тілом і підійшов до вікна. Між бараками стояли свіжі в'язні й ждали, коли їх покличуть до політичного відділу.

«Знову робота!» — буркнув до себе Зенко, й нудьгою засмоктало під серцем.

«Ще й видумали нове: татуюй кожного на лівій руці.

---

*) «Уніон» — фабрика зброї коло табору Авшвіц.

Ледве впорався з актами померлих...» — На згадку про «померлих» Ловчан підсміхнувся їдко.

«Розвалюють сотками, ґазують, а ти пиши: Тадеуш Стронціцкі — помер на удар серця... Ізидор Ізраель Тран — помер на запалення легенів...» — Ловчанові молоді уста викинули досадні слова, що їх тільки можна назбирати на міжнародньому смітнику концляґру.

«Ледве впорядкував померлих, приймай нових «цуґанґів», пиши, випитуй, пильнуй, щоб дістав число, словом: гаруй, як кінь.»

Двері відчинилися, і до кімнати почали входити товариші праці. Ловчан вийшов надвір, щоб освіжити сонну голову.

Шість сотень нових в'язнів ждало своєї черги. Два «специ» по наколюванню чисел охрипли від лайки й накликувань. Натовп хвилювався, мішав ряди й гув роєм. По головах гуляла палиця, і лютий голос верещав накази:

— Підходь порядком... чергою... так, як вичитую, ти, інтеліґенте п...

Наколювач сидів на столі, опертий однією ногою об землю. Другою вимахував свобідно, щоб могти кожної хвилини провчити нею неповоротного новака. В'язні підтягали до ліктя рукави блюзи й оголювали ліву руку. З острахом і деякою цікавістю підходили вони до стола. Наколювач вправно дзьобав гострим шпеником чорної ручки й вибивав на руці число в'язня.

— Слідуючий! — викликав він.

Чорні, з грайливими блисками очі зазирнули в лице наколювача, а м'який голос постелився шовком, питаючи, чому дають на руках числа. Наколювач узяв лівою рукою за лікоть дівчини й швидко забігав голкою.

— Треба татуювати, щоб не могли скритися ті, які втікають. Хотіли вибивати число на чолі, або на лиці. Серед таборового заряду були гарячі спори, але перемогла партія прихильників чисел на руках.

Наколювач любовно оглянув свою працю і пустив руку.

— Вже всі? Ні? Ага, ще ті мілоновці!

Він підійшов до гуртка жінок, що держали на руках маленьких дітей.

— І де ж тут у Бога-Отця бити нумер? — клопотався наколювач.

— Франек! — озвався його товариш, — шеф казав, що діти дістають числа на задку.

Франек здвигав плечима й перекидав дитину горі плечима. Маленьке тіло синіло від холоду й болю, а голосний плач рвав мамине серце на шматки. Наколювач кляв впівголоса й поспішав.

Зенко Ловчан вертався до свойого столика, а в його вухах стояв жалібний крик, як пташине квиління. Він скидав свої окуляри й щоразу протирав їх хустиною, наче б на них осідала слізна мла.

Іван Пилипенко підняв із землі маленький черевичок і оглянув його з усіх сторін. На білій шкурці вистілки—грецькі літери.

«Тессалоніки», — прочитав уголос Іван і додав:

— Мабуть, міцні були ті ноженята, коли забрели аж сюди, до табору.

. . . .

Враз із Гнатом Тирським та Ваською Чорненком з Полтави Іван працював у великій «завні» біля крематорії. Вони підбирали розкидані з транспортів речі, складали клунки.

П'ять високих коминів модерно влаштованих паленищ диміло густим, чорним чадом. Згар палених тіл осідав на довколишніх полях, як гайвороння.

В'язні з так званого, «зондеркомандо» потомилися. За день праці треба спалити кілька тисяч трупів. Деколи теж доводиться копати довгі рови й на костирях з дерева спалювати запас людських тіл. Праця виснажує їхні нерви, і вони стають машинами.

На руках молодого в'язня повно золотих перстенів. Їхнє каміння мерехкотить грайливо, як спогад про тих, яких він спалив. Перед тижнем він сам на власних руках поніс до печі тіло своєї жінки. Її молоді груди ще пахли колишнім коханням. Довгі, чорні коси били його по ногах, і він думав,

що він кинеться з нею в жар печі. Але біль пройшов. Треба тільки випити того рому, що привіз останній транспорт. Зрештою, за кілька тижнів і його спалять. Заженуть ціле «зондеркомандо» до ґазу, а потім—у піч. Забагато виділи хлопці. Наберуть нових до праці.

В'язень відійшов, і веселий Васька моргнув Тирському густою бровою.

— От так раз техніка, брате! Не даром Західня Европа!

Довгі, лискучі рейки підійшли аж до ґазової камери. Кожного дня котяться ними великі валки вагонів і привозять тисячі людей. Це переважно жиди, цигани й інші народи. Це всі, що в їхніх жилах пливе кров «нижчої раси». Европа платить гарач Молохові, якому на ім'я Третій Райх Гітлера. Дань крови й майна.

Тирський глянув на лискучі рейки, і йому вчувся стукіт сотень поїздів і гамір тисячних мас. Солодкою музикою озвалися просторі далі його України, й сонце визирнуло з променистих очей його братів. Війнуло подихом зелених піль Данії і солонуватим запахом моря Голляндії. Розсипалися в пухкому пилі самоцвіти Бельґії. Ніжно забриніла мова Франції. Русяві великани з-над замислених фйордів Норвеґії привезли в своїх очах клаптик їхньої синяви. Затужила циганською скрипкою угорська сонячна пушта.

Тирський побачив у своїй уяві метушливість палких, чорнооких італійців, і усміхнувся враз із гамірливою юрбою мешканців польських міст. Заплакали за своїми оливкові гаї і далекі грецькі мірти. Серби пройшли повз Гната, й від них пішов подих орлиних крил, що захищають своє гніздо.

Густіше задимів високий димар крематорії, полум'я вдарило в небо. Печально прокричав паровіз, і колеса вистукали останній такт. Висипалися з возів гори клунків, уся домашня мізерія, заплакали діти, як загублена отара овець. Важке зітхання війнуло полем:

— Ну, врешті, приїхали! Тепер відпочинок.

Заметушилися СС-мани, забігали в'язні, капи, хижо зазираючи в клунки гостей.

— Треба щось і собі придбати, зорганізувати їжу, дорогоцінності, заки це все майно вивезуть у Німеччину.

— Роздягатися до купелі! — упав наказ, і радісний захват оживив тіла новоприбулих.

— Так солодко буде змити з себе дорожній бруд, наділи свіжу сорочку! Ні, таки вони люди, ці гестапівці...

Гамір став над юрбою густим серпанком. Соромливо затулилися поданими рушниками, кріпко стиснули руки пожаданий кусник мила. Жінки й діти, старики й молоді, дужі хлопці....

— А не забудьте числа своєї шафки в лазні, бо впісля не дістанете одежі! — поважно повчив командофюрер.

— Не забудемо, ні! — засміялися до нього щасливі очі юрби.

Підземна ґазова камера, влаштована, як велика купальня з душами, сповнилася сотками тіл. Десь з кутів камери голосним ропотом захвилювало невдовілля:

— Досить уже, досить людей! Не стане для всіх води!

Іронічно скривилися обличчя в'язнів із зондеркомандо, а услужний штурман заспокоїв затривожених:

— Не турбуйтеся, бо «води» є багато й всі помиються досхочу!

Дужі руки палячів кинули понад голови старших людей маленьких діток, мов м'ячики. В камері знявся плач, як пташине квиління. Важкі двері поволі закрили вхід.

— Я не хочу, пустіть! Це не купіль, а смерть! — біля дверей камери знялася раптом метушня. Тирський побачив, як той, що зачиняв двері, відскочив поштовхом набік. Йому на поміч надбігли палячі. В дужих, засмалених руках забилася птахом молода дівчина. Зручним ударом звільнилася вона з обіймів і кинулася до втечі. Повз ґазову камеру, тудою, де лисніли в сонці дроти. Теплотою пароського мармуру заясніло її наге тіло, вітер розмаяв кучері крилом ворона. Біг дівчини легкий, як у давньої лісової дріяди. У великих темних очах — жага життя.

Тирському заперло в грудях віддих. Ось дівчина вже близько них, ще трохи й сховається в ярі, що йде коло дротів. У той мент, перетинаючи навкіс шлях, вискочило шість СС-манів. Набігу вихватили пістолі, й червоні блиски зринули круг дівочого тіла, як святойванські мушки.

Дівчина пристала. М'яко зігнулося в поясі її хороше тіло, хвиля чорних кучерів сплила аж по землю.

«Невже кінець?» — подумав Тирський.

Ні, ось вона знову випрямилася, струнка, схожа на Праксітелеву різьбу. Плавним рухом звернулася до ворогів. Швидко захвилювали груди, очі в полумені вогнів, у руках камінь. Біле рам'я звелося вгору, й повітрям зашуміла вага каменя.

Швидше, дрібніше зацокотіли кулі, й у відповідь їм жужмом полетіло каміння. Зніяковілі пристали СС-мани. Похилилися в димних кучерях опущені вниз пістолі. Щось, як крик радости, сконало на Гнатових устах. Дівчина знову кинулася до втечі. Затремтіли червоні уста, і важко зітхнули білі груди.

Гончаком підбіг їй услід гестапівець.

«Цок — цок — цок», — м'яко вистукали по камінню кулі. На плечах дівчини вицвіла маком кров. Втомлено, повільно відвернулася вона лицем до ворога.

«Пак — пак — пак», — розірвали повітря швидкі, вривчасті постріли.

— Оці стріли, Гнате, відлічують дні німецькій імперії, — голос Пилипенка привернув Тирському віддих.

Гострий запах пороху змішався з сивими смужечками револьверних димків і розвіяв їх довгим зітханням. Непорочною білістю заясніло на землі тіло дівчини. На грудях широкою плямою просякла кров. Ув очах застиг клаптик неба.

Журним пошумом затужили оливкові гаї, і заплакала в далеких лісах Геллади Панова флейта. На безкраїх рівнинах Аїду зацвів новий асфодел.

Тирський почув, що хочеться йому кинутися на когось і шматувати чиєсь ненависне обличчя. Або впасти до землі і в безсиллі плакати довго — до болю. Пилипенкова рука здригнулась при боці, наче б він відчув там свою колишню пістолю. Васька споважнів і похитав головою.

— Ех, і карсу ж хорошу вбили! — кинув з серця слова.

Крик форарбайтера нагадав про працю. Знову треба складати покинуті клунки, підбирати речі. Палячі відчини-

ли двері ґазової камери і почали виносити тіла, покорчені мукою, поранені власними зубами й нігтями в боротьбі з нагальною смертю. Малі подушені дитинчата схожі на порвані шматяні ляльки.

Дужче, сильніше заволікли небо чорні дими. Знову застукали рейки, засвистав вдалині гудок паровоза.

Васька глянув у даль, як журавель, і здивувався:

— Знову надходить ешелон. І якого біса вони сюди їдуть з клунками, з малими дітьми? — запитав він.

— Раз знають, що Гітлер їх нищить, отих євреїв, то скрилися б кудись. Дивний народ, їй-бо!

Тирський підняв був із землі шматок паперу, що випав з одного клунка, й почав читати, ховаючись перед форарбайтером. Слова Васьки зупинили його, і він простягнув товаришеві папір.

— Це тобі, брате, відповідь на твоє питання: лист одного жида з Авшвіцу до своєї жінки. Мабуть, привезла його з собою, як їхала сюди.

Звуки ґонґа покликали в'язнів на обід. Юшка гаряча, до того ще з запахом сирої картоплі.

— Матері їх ковінька і сто чортів з їхньою юшкою! — вилаявся Пилипенко.

— Дурний «вуйо» *) наказує давати до звареної їжі тертої, картоплі мовляв, в'язні потребують віджививчих вітамінів. І юшка смердить, що гидко їсти.

Васька вишкребтав миску й простягнувся в холодку дерева.

— Ви там, колеґи, скоріше кінчайте їсти й ходіть сюди! — закликав він товаришів.

Васька присунувся ближче до Тирського й простягнув йому листа.

— Ніяк не розберу, Гнате! Каже, що це лист од жида до жінки, але ж жидам і руським не вільно писати листів з германських концлягрів? Як же це так?

Гнат узяв з рук Васьки листа.

— Це правда, Васю, що жидам не вільно писати. Але пригадую собі, що десь тому два місяці дозволили написати

*) Вуйом називали в'язні командофюрера кухні.

до рідні всім жидам з південної і західньої Европи. Я прочитаю тобі, що писали, чи радше мусіли писати ті горопахи.—Васька весь перемінився в слух. Пилипенко поклав голову на рам'я друга й зазирнув у лист. Тирський почав перекладати німецький зміст:

«Віркенав, ад Ной-Берун, дня 1943.

Моя дорога Елі!

Я живу в робітничому таборі коло Ной-Берун, число дому 5...

— А де це той Ной Берун, Гнате? — перебив Васька.

— Це одинадцять кілометрів від Авшвіцу, Васько, а замість числа бльоку він пише дому. Та слухай далі.

«... Мені добре живеться, праця легка, а зароблені гроші я складаю до каси...»

— Ну, й ловко бреше! — засміявся Васька.

«... і при нагоді тобі перешлю. Після праці я маю багато вільного часу. Тоді йду на концерт — у нас є дві оркестри: джазова й симфонічна... або гуторю з товаришами... Їсти є дуже багато... Дають нам добру юшку, ковбасу, марґарину, мармеляду, пів кілограма салямі або паштетівки, багато хліба й два рази на тиждень «цулагу»...

Приїжджай до мене з дітьми й усіма речами, а також перекажи знайомим, хай приїжджають... Можна брати з собою гроші й все, що потрібне, хоча не конечно, бо тут можна дістати все... Жити дуже добре... Я задоволений... Цілую тебе й дітей... Твій Давид.»

На обличчі Васьки розлялося широко здивування.

— Отак, бачиш, брате, мусіли писати ці всі Давиди, Берки, Йосифи й інші, щоб заманити до ляґру тих, які ще крилися на світі.

Васька вилаявся з душі й плюнув.

— Хитрі з біса германці! — признав він.

— Чи уявляєш собі, Васю, яка це була вдома радість, коли прийшов такий лист? — сказав Тирський, і його уста скривилися гіркою усмішкою.

— Не звичайний, коли в'язничний лист з числом та іншими додатками, які вказують на Авшвіц, а білий лист у гарній куверті з «робітничого ляґру в Біркенав, біля Ной-

Берун». Тоді, певно, збиралася ціла сім'я з усіма ще живими дядьками й тітками на велику раду. А чорноока Елі, Марґот чи Ривка сміялися щасливим сміхом. Маленький Рувим або Натан мріяв про білий хліб, і в діточих очах золотилися спілі яблука. Швидко, поспішно пакувалися речі, й гамір стояв у жидівських дільницях. Шипіли під парою довгі ряди поїздів, і останнім привітом прощала їх прибрана батьківщина.

Далека була дорога до батька, томилися діточі тільця. Але трудно! Війна—і треба це все перетерпіти.

«Цить, синочку, цить! Ось лялечка й клаповухий ведмедик цікаво визирають з коша. Приїдемо до батька, привеземо йому гостинця. Мама спекла солодкі коржики, що їх він так любить... Цить, синочку! Ще дрібку — й приїдемо... А там синочок викупається і піде до ліжечка. Батько прийде з праці, розкаже хорошу казочку... Добре жити на світі, синочку, і не всі німці є жорстокими...»

Колеса вистукують такт і вколисують малого Натана. Хилиться в дрімоті чорноока голова молодої Ривки. Жовтий ведмедик глядить з коша чорними перлинами очей.

— А над полями Ной-Беруна, Васько, — докінчив Тирський, — котяться густі дими й шипить крізь ситка душів смертоносний ґаз.

Іван БАГРЯНИЙ.

Дракон

... Вирячивши очі, дихаючи полум'ям і димом, потрясаючи ревом пустелі й нетра і вогненним хвостом замітаючи слід, летів дракон.

Не з китайських казок і не з пагод Тибету—він знявся десь з громохкого центру «країни чудес», вилетів в чорного пекла «землі людоловів» і гнав над просторами.. Над безмежжям Уралу... Через хащі Сибіру... Через грізний, понурий Байкал... Через дикі кряжі Забайкалля... Через Становий хребет,—вився над ним межи скель і шпилів, високо в небі сіючи—іскри, сморід, летів і летів у безмежній ночі.

... Палахкотів над проваллями... Звивався над прірвами... Пролітав зі свистом спіраллю над диким безкиддям і нагло зникав десь у надрах землі—занурювався, як вогненноокий хробак, зі скреготом і хряском у груди скелястих гір, свердлив їх з блискавичною швидкістю, розсипаючи іскри. Зникав... І раптом вилітав з-під землі десь далеко, мов пекельна потвора, потрясаючи реготом ніч. Пряв вогненними очима, зойкав несамовито і, вихаючи хвостом, як комета, летів і летів...

І розступалися скелі, маючи тінями. І розбігалися зляканo сосни й смереки, кидаючись врозтіч. Застуканий нагло сохатий-лось прикипав на галявині, спаралізований жахом, а далі шарахався геть, ламаючи ноги і обдираючи шкіру, гнав скільки духу у безвість.

І гнали у безвість луни, мов духи гірські, розлітались по горах, стрибали в провалля, ховалися в нетрях... За ними летів дракон.

То не фіктивна потвора з наївних китайських казок і

не леґендарний дракон далай=лами. Ні, то реальний, то єди= но реальний, справжній дракон, найбільший і найстрашніший з усіх драконів. Ані Микита Кожум'яка, ані сам Юрій Переможець не в силі б його подолати. На сталевих лапах, з вогненним черевом, з залізною пащею жахкотів він, мов щойно вилетів з пекла.

Шістдесят коробків=вагонів,—шістдесят суглобів у дра= кона. Спереду вогненноока голова — велетенський двоокий циклоп—надпотужний паротяг. Ззаду такий же надпотуж= ний паротяг. На тендері прожектор—довгий вогненний хвіст. Біля кожного вагона — щетина баґнетів. Наїжився ними дракон, мов їжак, і гнався зі скреготом.

Шістдесят суглобів у дракона,—то шістдесят рудих гробів, і в кожному з них повно проглинених жертв, повно живих мертвяків. Крізь заґратовані діри дивилися тоскно ґрона мерехтливих очей,--дивились крізь темряву десь на утра= чений світ, десь туди, де лишилась країна, осяяна сонцем, де лишилась Вітчизна, озвучена сміхом дитинства і юности, рано відтятої, де лишилася мати... родина... дружина... Ме= рехтіли ґрона очей і летіли десь в темряву чорну, у прірву. Ними натоптане черево вщерть у дракона.

В цілому ж—то є е т а п, то є «ешелон смерти»,— етапний ешелон.

Д р а к о н.

І мчить він без зупинки, хряскотить залізними лапами, несе в собі приречених, безнадійних змордованих,—хоче за= мчати їх у безвість, щоб не знав ніхто, де і куди,—за три= дев'ять земель, на край світу, мчить їх у небуття. І нема того Кожум'яки... І ніхто, ніхто їх не визволить і вже не врятує, і ніхто навіть нічого не знатиме і не почує про них.

Ніч. Чорна, безмежна ніч.

І відсахуються смереки, кидаючись у розтіч. А дракон пожирає очима все перед собою і мете услід вогненним хвос= том,—фосфорить ним по шпалах, по нетрях, обмацує слід за собою,—чи не тікає хто?

Іноді розтинається постріл... другий... То вартовому мерещиться зрада, втеча, і він несамовито, пронизливо кри= чить і стріляє навмання в метушливі тіні смерек і стовпців.

І хоч ніхто при такому скаженому леті не зміг би зіскочити живий, і хоч ніхто при такій охороні і при таких запорах не зміг би видертись геть, але... вартовий мусить бути пильний, «бдітєльний». То бо є його «дєло честі, дєло слави», то бо його «дєло доблєсті і геройства».

А може йому самому страшно, може йому моторошно на хвості цієї диявольської комети, і він підбадьорює себе пострілами у чорну зрадливу ніч, у фосфоричні блиски позаду, в веремію рухливих тіней і плям.

Утікають кілометри—десятки... сотні... тисячі... Утікають назад ліси й пустелі, і пасма гір, і безліч рік та тьмяних озер. Пролітають з грюкотом мости, семафори, тунелі,—все втікає назад. А дракон все летить і летить—в невідоме, вперед, в чорну сибірську ніч, на край світу. Перетинає меридіяни. Описує гігантську параболу десь по сорок дев'ятій паралелі, карбує її вогненним приском, гей би комета. Б'є по чорній імлі вогненним хвостом, зіходить їдучим димом і смородом, і реве, реве...

Так не ходить жаден експрес, так ходить лише цей е т а п, цей дивовижний ешелон смерти,—спецешелон. Він —один з багатьох таких ешелонів; женуть вони отак божевільним темпом крізь глуху ніч, і ще крізь глухіший Сибір, окутані таємницею... Не простою таємницею, а таємницею «державною» окутані вони. Обставлені баґнетами, устатковані прожекторами, женуть вони десь у таємницю ж, непроглядну, як сам Сибір чи як тая сибірськая ніч.

Фантастичні і реальні дивовижні аксесуари нерозшифрованої жаскої леґенди—таємничої леґенди про зникнення душ.

На окремих пунктах ешелон зупиняється. На мить, на коротку мить. Тоді по нім біжать арґати, біжать по дахах, перестрибуючи з вагона на вагон, і стукають палками в залізо—чи не проломлено де!? Чи немає диверсії?! І так само біжать арґати по боках ешелону, перестукуючи стіни: — чи не зрушена дошка десь?! Чи все гаразд?! Чи не замірився ворог знутра на державу, закон і порядок, рятуючись від того закону втечею?!

Бо ж «дєло слави, дєло честі», діло їхньої «доблєсті і

геройства» довезти цей етап до призначення,—до тої прірви, щодесь утворилася і що її від років уже вигачують людськими кістьми і душами, і не можуть ніяк загатити.

І тоді ж так само вздовж ешелону пробігає начальник етапу. Він вибігає десь від паротяга і, задравши голову, стурбовано мчить, перелітаючи очима від вагона до вагона, — щось шукає. Так він довго жене попри низку понурих, герметично закритих, рудих коробків, тих, що кожен з них «на сорок челавєк ілі восємь лашадей», і нарешті коло середнього вагона зупиняється. Відсапується якусь мить. А тоді, задерши голову до заґратованої діри, владно гукає в ґроно мерехтливих очей і блідих облич, що поприлипали, мов паперові, до ґрат:

— Многогрішний!!.

Обличчя щезають. Ґроно мерехтливих крапок розсипається. Натомість з'являється одна пара таких же самих, з глибини вагона десь наближається до ґрат, а голос понуро, ніби з могили, відповідає:

— Я...

— Звать!?.

Павза. І врозтяжку, важко і так само понуро:

— Григорій...

Начальник якусь мить мовчки вдивляється в дві мерехтливі цятки. Потім заспокоєно обертається і йде назад.

Дві цятки наближаються до ґрат і миготять, проважаючи. Бліде обличчя прикипає до заліза. А голос, виходячи десь з нутра, десь з пекельного клекоту серця, вибухає крізь зціплені зуби:

— Бережеш-ш-ш?!. С-с-собака!..

І знову люто, розпучливо:

— Бережеш-ш?!.

Другий голос десь з глибини вагона глухо, насмішкувато:

— Оттак!.. Ти, браток, як генерал! Великої чести доскочив. Сам великий начальник не їсть і не спить—все прибігає з поклоном...

Третій понурий голос, потішаючи:

— Нічого ... Відбудеш всі свої двадцять п'ять—станеш

маршалом.Ех-х...—і раптом вибухає зливою страшних, нестримних прокльонів,—в закон, в світ, в пекло і в самісіньке небо...

Ешелон зривається і летить далі.

В грюкоті коліс зринає пісня: важка, бурлацька. І наростає, наростає...

Вона починається з одного голосу—з того голосу, що говорив: «Я... Григорій...» Понурий і глибокий, він починає пісню, ніби віддираючи стьожку від серця:

—«Та забіліли сніжки... Забіліли білі... ще й дібрівонька...»

Кінчаючи рядок, мельодія завмирає, губиться в грюкоті коліс, ось-ось загубиться. Тоді другий голос, як побратим, враз підхоплює її, міцно, загонисто:

— «Ще й дібрівонька!..»

І разом з першим, на повні груди:

— «Та й заболіло тіло, бурлацькє біле... ще й голівонька...»

Два голоси—два друзі. До них долучається третій. Пісня б'ється, як птах в домовині. А далі, вириваючись геть, вириваючись з тої домовини, з того черева дракона, покриваючи грюкіт і вищання коліс, тая пісня в три голоси здіймається на крила, вилітає назовні і летить слідом, шугає і б'є крильми над спиною дракона.

Вартовий оскаженіло б'є прикладом об стінку вагона:

— Атставіть пєсні!!!

І гатить прикладом рушниці щодуху, пересипає грюкіт фантастичною лайкою:

— Ат-ст-та-ві-і-іть!!.

— «...Ще й голівонька... та ніхто не заплаче по білому тілу...»

Вартовий перестає бити прикладом, не всилі її обірвати. Мельодія стає все більше потужною, кипить, вирує...

Поїзд летить зі скреготом і гулом, і може то не пісня вже,—може то йому в цім вирі скреготу і шалу ввижається вже колись чуте, а може колись і самим співане; може то поїзд свистить і гуде, може гримотять і клекочуть колеса; може то вітер сибірський ґуде стоголосо... Вартовий

обняв рушницю і так стоїть, важко спершися спиною об стінку...

— «Та тільки заплаче, тільки заридає товариш його... товариш його...»

Хмари їдучого диму лоскочуть ніздрі, душать за горло; диявольським реготом реве паротяг.

—«Ой, брате мій, брате, товаришу рідний, може я й умру!..»

— «Може я й умру...»

Повінь незмірної туги чи гніву, а чи понурого смутку... В'ється та пісня над драконом, стелиться над торами, б'є крилом під колесами. А він її ріже, він її чавить, він її роздирає на шмаття, замітає рештки вогненним хвостом і летить, летить.

А за ним тягнуться дві криваві, дві безконечні смужки, — миготять, вилискують... Дві жилки, висотані з пісні, ні, з серця висотані,—простяглися аж геть-геть і тягнуться слідком. З вітчизни втраченої тягнуться слідком за тим серцем, висотуються з нього, набряклі кров'ю; нап'ялись до безкраю і ніяк не можуть урватись.

—...«Може я й умру... Може я й умру...

—Та зроби ж мені, брате, товаришу рідний, з клен-древа труну...»

Поїзд вривався в тунелі і скажено просовгувався крізь них, як набій крізь люфу гармати, намагаючись зітерти пісню і кривавий слід за собою. Та не відставала пісня і не уривалися криваві жилки.

Мелькали сильвети гір... Приамурські нетрі... Сопки і кряжі Малого Хінгану... Роз'їзди... Бльокпости і стації. Запобігливі семафори ще здалеку підіймали руки і злякано брали «на караул». Іде етап! І ще здалеку дзеленчали попередливі сигнали в бльокпостах:

— Іде етап!..

Все розступалось, він пролітав зі свистом і ревом, цей привид.

По якомусь часі ешелон знову зупинявся... Знову бігли аграти по дахах вагонів... І знову біг начальник етапу і ставав біля середнього вагона, задравши лице:

— Многогрішний!!.
— Я...
— Звать?!
— Григорій!..

Начальник вертався назад, а його провожали дві ме-рехтливі цятки і здушене, чим далі, тим більше розпучливим гнівом наснажене:

— Бережеш-ш?!. С-с-собака!..

Так повторювалося на кожній черговій зупинці. І після кожної нової зупинки в начальника було все менше хапли-вости, а в його тоні все менше тривоги. Він уже запитував насмішкувато, а в кінці ще й додавав глузливо: «Маладєц!» Ешелон бо доходив своєї мети.

І так само з кожною новою зупинкою все більше бу-ло розпуки і гніву в отім «Бережеш-ш?!» і все більше було туги і безоглядної рішености на щось надзвичайне, одчайдуш-не у власника того понурого голосу і тих мерехтливих очей. Клекіт приборканої, але не зломаної і не упокореної волі, що проривався зі стиснених щелепів, не віщував нічого доброго.

Тим часом ешелон доходив своєї мети.

Він уже мчав по інших широтах, круто повернувши на південь і прогримівши над широченним Амуром. Він ішов туди, де кінчається земля. Пролітав через кряжі інших гір, полохав інші, ще небачені нетрі, проходив останні безконечні тунелі... Днями було видно, як красувалась і цвіла земля, розливаючись морем квітів. По них блукали розпучливо очі тих, що мали щастя припасти до ґрат... Обрії були заставлені сизими, фіялковими, синіми пасмами гір та гребенястих лісів. Блакитні широкі долини розстеля-лись і крутились казково, скриті буйними травами, квітами, свічадами озер... Дивна, якась небачена, фантастична країна. Та не сюди, не в цю дивну країну мчав їх дракон. Порива-ючись до волі, приречені крізь ґрати просовували руки, пхнули в них очі і лиця втискались в залізо,—тоді вздовж ешелону лунали постріли. Та ніхто на них не зважав, лише поїзд прискорював ходу ще дужче, ще скаженіше. Не сюди, не сюди везе він вантаж,—він його мчить до іншої цілі.

Вночі мерехтіли зорі—мільйони зір, мішаючись з іскра-

ми від скаженого поїзда, а від насипу розтікались дерева і квіти і збігалися знову в химернім танку за драконом, і вогненні віяла прожектора крутили з них веремію.

Потім ляндшафт став ще дивніший. Потім...

Наґло земля обірвалась. На п'ятнадцятій добі шаленого гону раптом земля обірвалась.

Ешелон вилетів до синього моря і зі скреготом став. Тяжко випустив рештки диму і пари. Став.

Все. Скінчилась земля.

Ешелон дійшов до своєї мети. Важко дихаючи і відсапуючись на кінцевій стації Океанській, він став витрушувати з себе вантаж,—викидати з черева те, що привіз, з усіх своїх 60-ти суглобів.

Дивно! Скільки могло вміститися люду в цих брудних, рудих коробках? І як вони витримали? Як вони не розпалися?!

Тисячі! Тисячі обірваних, брудних, зарослих, як пращури, і худих, як скелети, людей! І все старих, згорблених. І хоч серед них багатьом по 20—25 років лише, але всі вони, гейби діти. Тисячі завинених в дрантя й коци, і так напівголих, — викинених з вітчизни, з родини, з спільноти, погноблених, безправних, приречених... Так, приречених ча загин десь там, куди ще вони не дійшли. Ешелон дійшов до своєї мети, та не дійшов ще мети етап—оці тисячі мучеників.

Вони купчились отарами, зіґнані в великі купи, мов вівці, і, оточені шпалерами варти, тупо дивились вперед—на сиву водяну пустелю, в заткане легким туманом безмежжя.

Туди стелився їм шлях—через те море Японське та й через той океан Тихий, безмежний. Етап іде на Магадан десь. Це ще тисячі кілометрів водяною пустелею до понурої, невідомої Колими, а чи й далі.

Та ніщо їх не зворушувало і ніщо вже їх не лякало. Вони були тупі і байдужі; виснажені, дивились просто себе на воду... Кияни, полтавчани, кубанці, херсонці... — діти іншої, сонячної землі і іншого, сонячного моря.

Варта розігнала геть усіх цивільних зі стації і оточила

місцевість,—пильнувала, тримаючи рушниці і псів-вівчурів напоготові.

А з вагонів вилазили все нові й нові арештанти. Інших тримали попід руки... Вони вже негодні були йти, і їх друзі тримали попід руки, апатично і байдуже, допомагаючи пройти останній пруг землі... Може взагалі останній шлак життьового шляху.

І ось тут нагло зчинився алярм! На самім краєчку землі нагло зчинився алярм.

Коли всі вилізли і стояли вже на землі, начальник повів очима по масі людей, а тоді прожогом побіг до вагона, до того середнього вагона:

— Многогрішний!!.

Мовчанка.

— Многогрішний!!!

Мовчанка. Ніхто не говорив «я» і ніхто не говорив «Григорій». Мов ужалений, начальник підскочив, вихопив пістоля і стрибнув до вагона,—порожньо. Вискочивши перед велетенський людський натовп, зарепетував:

— Ложись!!! — і закипів брудною, скаженою лайкою.

Юрба апатично лягла в пилюку ниць.

— Многогрішний!!!

Начальників крик звучав люто і водночас благально, — не то він погрожував, не то він кликав, просив. Нема.

На команду варта заметушилась навколо порожнього ешелону і по всій території. Зі станції задзвонили телефони... Стрільці і їхні пси обшукали всі кутки, всі діри і закапелки на станції і навколо, — нема. Собаки нишпорили разом зі своїми «сотрудниками», накидаючись на випадкових людей.

Нема.

Нарешті, було знайдено «секрет». Та не знайдено самого втікача. Всіх лежачих перечислили — всі є. Нема лише одного. А виявлений «секрет» був такий: у вагоні, у тім середнім, 42-м, знайшлися сліди диверсії,—чотири дошки були двічі перерізані ножем упоперек. Над буфером. Саме там, де того найменше можна було сподіватися. Тільки

арештант, тільки той, хто має нелюдське терпіння і надзвичайну волю, може пробити таку роботу. Тож на те пішло багато ночей. Тож різано, либонь, від самого Уралу і пильно масковано вдень. Потім вийнято... Ясно—той божевільний, той маньяк вистрибнув... Так, вистрибнув на ходу поїзда.

Стрибнув у певну смерть, але не здався. 99 шансів проти одного, що від нього зосталися лише самі шматки. Але стрибнув.

— Диявол!.. Диявол!!! —кипів начальник етапу. Беріг він і не вберіг, пильнував, як ока, і марно. І душила його скажена лють. Ще одно йому було ясно: хтось допомагав, хтось заклав знову діру і замаскував пильно.

—Встать!! —рявкнув начальник. Всі встали. Всі стояли, похиливши голови, намагаючись не дивитися на начальство, щоб не показати очей, так раптом і так дивно змінених.

— Хто допомагав!?.

Мовчанка.

— Сорок другий вагон!!. Знаю!!! Роздавлю!.. Хто допомагав!?!

Ні звуку. Сорок другий вагон відокремили. Щось із 80 люда стало окремою купкою.

— Хто спільник?!.

Люди стояли понуро, схиливши голови. Мовчали. Але в кожного тіпалось серце. Не від страху, ні. Від буйної радости. Від злобної радости та й від гордости за того «диявола», за того сміливця! Вони знали, як він і де він стрибнув. Далеко звідси. Викинувся вночі зі скаженого поїзда...

Але ніхто не пустив і пари з уст. Єсть така солідарність, єсть такий закон неписаний, єсть така арештантська мораль, що подібної їй більш немає у світі,—мораль упосліджених, святиня арештантської дружби.

Люди стояли байдужі. А рука не в одного тяглася до шапки, щоб стягти її до сирої землі:

«Земля тобі пером, безумний сміливцю!»

Пригадувались слова, кинені якось ним у темряві ночі, зі стогоном:

— Лiпше вмирати, біжучи, ніж жити, гниючи!

Та з розпукою, крізь стиснені щелепи:

— Ж и т ь !

— В і д п л а т и т ь ! ! .

. . . А б о в м е р т и.

По цілій масі змарнованих, знеосіблених людей ніби хто струм пропустив. Геть скільки їх тут стояло—в кожного сколихнулося серце. Давно розчавлена людська гідність підводилась рвучко... Лиця оберталися туди, назад, і виростали крила у тих, хто був заломався вже зовсім. А серця калатали в схудлих, вимучених грудях, пориваючись геть. Шепіт летів по юрбі.

— У т і к ! . .

У смерть, але в т і к ! . .

Начальник, відчуваючи недобре, розмахнув пістолем — поквапив, тих, що йшли до арешту за кару.

Решту теж погнали до порту.

. . . .

А вже як повантажились на пароплав, як уже всі знали подробиці про те, що сталось—про того «диявола», про того юнака, на двадцять п'ять літ каторги приреченого, що переступив «Трибунал» і вистрибнув у смерть зі скаженого поїзда, — люди, стоячи на чердаку і відпливаючи в сиву пустелю, обертались обличчям на захід і дивились, дивились широко відкритими очима...

Прощались із землею, прощалися з усім. А ввіччу, либонь, стояв відтворений образ того, хто не здався, хто лишився таки там. Образ, як символ непокірної і гордої молодости, символ тієї волелюбної і сплюндрованої за те Вітчизни...

Пароплав зник у сивім тумані. А за ним поснувалась леґенда про гордого сокола, про безумного сміливця...

Недосказана леґенда про нікому невідомого, гордого нащадка першого каторжника Сибіру, про правнука гетьмана Дем'яна Многогрішного.

. . . .

Тим часом по всій транссибірській маґістралі і по всіх прикордонних заставах летіла телеграма-блискавка про втечу і розшук страшного державного злочинця, з підкресленням важливих прикмет... «Юнак 25-ти літ, русявий, атлет, авіятор, тчк... Суджений на 25-ть років, тчк... На ймення — Григорій Многогрішний».

* * *

Василь БАРКА

Ясність

Ти сонячну часинку дарувала,
І ми могли у небеса радіти.
Рожеві світяться рослинки-діти
Очима з земляного вала.
І ми могли хмарки стрічати,
Що низько ринуть, сиво-сині,
Біжать, як з огнища в долині,
Проз ясні ясени, — три брати, —
І три сестри, що в скорбі вік мовчали:
Нерадісні берези перед нами...
Од них на вітрі сіються листками
З німого серця золоті печалі.
Тоді, — моя ти рідна! —, міг я примічати:
У молодій зачісці ниточка сідіє.
Ой, притемни її, єдиная надіє,
Сподіваного щастя добра мати,
Незвісна мати, що з висот серцям
І в день біди всміхаєшся з-за туч.
Мій світечку!.. і ясен, і тополями кипуч,
І голуби летять на храм.

Павло СТЕП.

То нічого...

То нічого, що срібло вкриває
Давно голову рясно твою,
То нічого, що літо минає —
Має й осінь принадність свою.

То нічого, що в лісі і лузі
Спів пташиний поволі затих,
То нічого, що зраджують друзі—
Друзів матимеш кращих, нових.

То нічого, що бурі й морози
У саду твоїм квіти поб'ють,
Все нічого... Тамуй тільки сльози,
Не лишай тільки обрану путь.

Пливуть надії-кораблі

Пливуть надії-кораблі
Кудись в краї незнані...
...Як темно стало на землі,
Ми бродимо в тумані.

Пливуть річками сліз людських,
Морями крови й горя...
...Бредем без радощів і втіх,
Нас чорний смуток боре.

Ламає буря щогли, гне,
Шматує, рве вітрила...
...Ідем в майбутнє ми сумне,
Нам мряка шлях укрила.

Борис ЛИСЯНСЬКИЙ

Хмари

Мов хвилі — у небі гойдаються хмари,
Нестримно, невпинно кудись то пливуть...
Хто з нас відгадає містичні їх чари,
Хто визначить їхню незбагнену путь?

І наше життя безконечно бурхливе
Теж з волі вітрів, мов ті хмари, пливе —
Без краю турботне, без краю мінливе,
Одвічно-незмінне, одвічно-нове.

У русі нестримному час проминає,
В глибоку безодню спадають літа...
А думка тривожна даремно питає:
Де ж схована в світі життєва мета?

Ганна ЧЕРІНЬ

Любов

Прийде любов і подолає розум.
Тоді безумно-гарне щось і світле
Впаде, немов весняні перші грози,
На серце юне, тільки-що розквітле.

Тоді, як кораблі, пливуть думки дівочі,
Сягаючи небес вершками щогол,
Тоді в пориві серце все віддати хоче,
В обмін не вимагаючи нічого.

У лікарні

Кімната біла і мовчазні вікна,
І скрізь одноманітна чистота...
Десь з лісу птах часом тривожно крикне,
І знову тиша, до нудьги пуста.

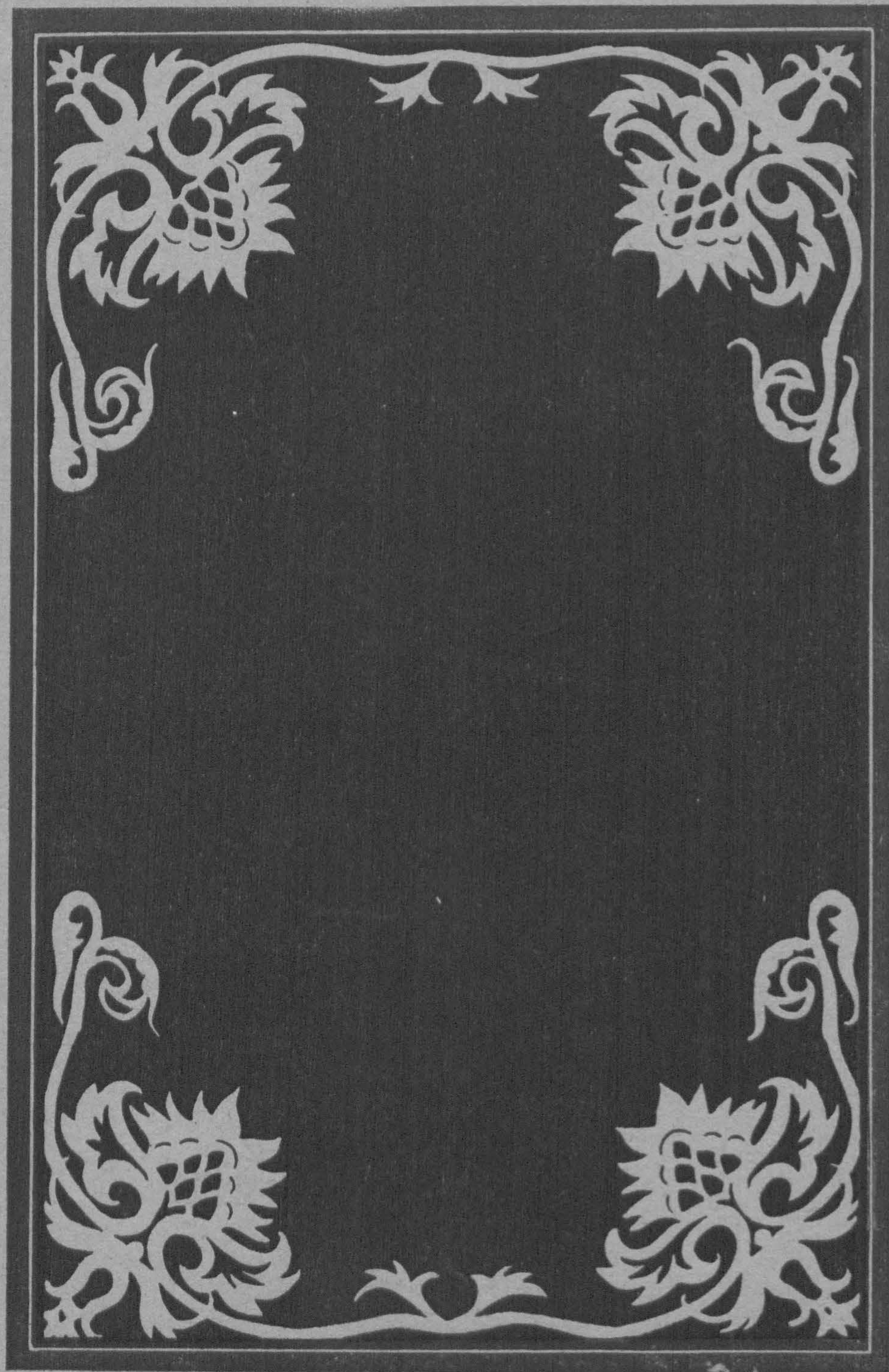
Над полем хмари сльози розілляли
За чимсь прекрасним, що було колись...
З моєї постелі листком зів'ялим
Упав додолу твій короткий лист.

В вікно щоранку все те саме видко...
Стоять перед очима знов і знов
Ряди ліжок, дощу прозорі нитки,
Зів'ялий лист і втрачена любов.

Зміст

Редаґує колеґія.

ЦІНА 4 НІМЕЦЬКІ МАРКИ

ЧИСЛО

1

Похід

1947

ПОХІД

Літературно-мистецький
і науково-популярний
місячник

ч. 1

1947

КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО
«ЗАГРАВА»
ГАЙДЕНАВ

Popular Heidenau Magazins
Art–Science–Literature.

Друкарня Кооп. В–ва «Заграва» в. Гайденав, зам. ч 470051.

І. ТИВЕРЕЦЬ

Честь національних героїв—честь нації

З-поміж усіх провідних політичних фігур, що вийшли на перший плян у визвольній боротьбі українського народу в 20-х роках нашого століття як провідники держави, перше місце, безумовно, належить Симонові Петлюрі. Петлюра завоював це місце, всупереч усім намаганням принизити гідність Головного Отамана, на що не жаліли сил ані вороги, ані «друзі», ані чужинці, ані «землячки».

Так, у брошурі «Історія української влади» читаємо: «Ми мали на Україні двох диктаторів: диктатора галицьких військ д-ра Петрушевича і головного отамана Петлюру. Перший одержав владу з рук народних, від народного представництва, другий іншим шляхом—шляхом узурпації. Перший мав у своєму розпорядженні сто тисяч відданого йому карного війська, другий мав у десять раз меншу силу з захитаною дисципліною, в більшості незадоволених центральною військовою владою. Один був людиною високої европейської освіти, старий досвідчений парляментарій і політик, загально відомий і шанований не тільки на Україні, але й закордоном. Другий—особа з малою освітою, невідома українським народним масам до революції, без найменшого досвіду в справі державного будівництва і управи, особа, що виринула наверх випадково в часи революційної бурі».

Це писалося 1920. року, а згодом, в перспективі історії, Петлюра піднісся як наш національний герой, як уособлення української національної боротьби, і в устах ворогів наших слово «петлюрівець» досі відповідає поняттю «українець—самостійник». Деяким «землячкам» Петлюра здавався незначною політичною постаттю, але в очах зовнішніх ворогів він був страшною силою, навіть коли опинився в далекій еміґрації, і ворог заспокоївся лише тоді, коли з-за рогу одного з паризь-

ких будинків всадив у серце Отамана сім смертоносних куль В чому ж та сила Петлюри? Чому постать Петлюри хвилювала і хвилює, чому ніхто з причетних до політичної боротьби в Україні 20. років не був до Петлюри байдужим, а завжди—або прихильником, або ворогом? Тому що Петлюра став рубіконом нашої національно-визвольної боротьби того періоду. До Петлюри — спроби до утвердження незалежної Української Держави як ідеї, що ввійшла в програми лише окремих українських партій. З Петлюрою і після Петлюри—Українська Самостійна Держава стала фактом, конечність відновлення якого, після упадку Української Народної Республіки стала необхідним ґрунтом в програмі кожної української політичної партії. Бо Петлюра, властиво, і взяв кермо в свої руки, усвідомлюючи конечність цього свого кроку перед лицем небезпеки цілковитої втрати незалежности Української Держави, небезпеки, що так грізно нависла була тоді над нашою Батьківщиною. Взяв кермо саме як провідник народних мас, бо якби він не був таким, то народні маси за ним не пішли б. Що ті маси були на невисокому рівні з погляду організаційного — в цьому немає нічого дивного. Де було взяти того вишколу, організаційної стрункости, високого рівня свідомої дисципліни, коли протягом двох сотень років Москва робила все, щоб обернути Україну на звичайну колонію і перетворити українців у безправних «хахлов», національних кастратів, прищеплюючи їм психологію гречкосіїв, нищачи козацький дух у свідомості українського народу? Цей дух знищити не пощастило, але він пішов, так би мовити, в психологічне підпілля і часто прояви його дії вибухали в народних масах стихійно, підсвідомо, хвилево. Отже, потрібна була тривала й наполеглива праця, щоб національнотворчий дух став здобутком всенародного усвідомлення його вартости, прагнень і сили як державницької основи.

І Симон Петлюра став речником цього козацького духа української нації, як провідник народних мас. Він вийшов з народу, мав ключ від його серця і здобув з глибин його любов, довір'я до себе.

Авторитет Симона Петлюри не потребує застосовувати штучних заходів, щоб робити з Головного Отамана ідеал людини і вождя. Петлюра не був видатним парламентським мужем, серце його не лежало до парламентських дебатів. Маніфест 1914. року, яким Україна ставилася по боці своєї

гнобительки — Росії і Варшавський договір 1920. року говорять за те, що не був Петлюра і незвичайним дипломатом. Це не була його стихія. Душа його лежала в дорогій і близькій його серцю справі—у творенні українського війська. Рівень національної свідомости широких українських мас дуже утруднював успішний розвиток цієї важкої справи. Але Петлюра з любов'ю і жертвеністю взяв її на свої плечі. Він організував Гайдамацький Слобідський Кіш і став на його чолі. Він, як член Директорії, став на чолі, народної армії повстанців, і здобуття Києва на початку 1919. року пов'язане з його ім'ям. І далі він—в Армії Української Народної Республіки, і довгий час — Головний Отаман Збройних Сил України.

Але Петлюра, нарешті,—Президент Української Держави, репрезентант і душа її політичної цілости. Його образ вирізьблений в історії нашій, як образ найвизначнішого провідника України від часу оформлення її державного буття в Українську Народну Республіку. І таке визначення Петлюри, як політичного діяча, було б, здається нам, найвірнішим: **державний провідник України**. Це ім'я заслужив Симон Петлюра, і ніхто, ні «свої», ні чужі не в стані тепер відібрати його від небіжчика.

Петлюра, Скоропадський, Коновалець — імена, яких не вільно принижувати хоча б лише тому, що вони посіли кожний своє міцне становище в історії відновлення Української Держави першої чверти XX століття. Ми цим аж ніяк не хочемо рекомендувати створювання з цих державних мужів мітично-ідеальних постатей. Але це **історичні постаті**—чолові постаті дорогої нам недавньої славної історичної минувшини. Недавньої, свіжої, але минувшини. Минувшини, але зв'язаної з сучасністю живими нитками тепер існуючих братів, дружин, дітей цих державних мужів і їхніх співробітників, минувшини, зв'язаної сучасною політичною боротьбою, цих тепер діючих співробітників покійних Симона Петлюри, Павла Скоропадського й Евгена Коновальця.

І тоді, коли ця боротьба в її міжпартійних змаганнях спускається до найнижчого рівня щодо чистоти і шляхетности, — протилежні політичні сторони розривають могили вождів своїх політичних противників і безцеремонно перемивають їхні кісточки, ллючи воду на млин наших спільних ворогів спотворюванням дійсности.

Так і щодо Симона Петлюри. Однією з ілюстрацій такої

«боротьби» є праця проф. С. Шелухина «Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21. квітня 1920 року. (Прага 1926 р., В—во «Нова Україна». «Знання» 1946 р.) з чиєсь «доброї» руки терміново перевидана і дбайливо поширювана серед розбурханої української еміграції через 20 років після першого видання. Видавництво, що перевидало цю нрацю, «тішить себе надією, що видаючи одну із прапь проф. С. П. Шелухина «Варшавський договір», цим воно хоч у невеличкій мірі вшановує його пам'ять»... І «вшановуючи пам'ять» автора виданням цієї праці, яка, на думку видавців, «є зараз чи не найбільш актуальна», ці панове не думають про те, як вони, порушуючи питання насправді тепер зовсім неактуальне, завдають величезної шкоди актуальній справі єдности в боротьбі за збереження високого престижу Української Державности, бо вони з запічка чужої хати кидають болотом в один з наших національних бойових прапорів, намагаючись нашого національного героя звести до рівня, як вони пишуть, «самозванних і самочинних «діячів». [1])

Ми не полемізуємо ані з перевидавцями згаданої праці, ані з її автором. Навіть не сама праця, а факт перевидання її є лише ілюстрацією, як не слід ставитися до пам'яти людей, перед якими схиляє чоло весь український нарід, крім окремої групи «сіонських мудреців». Можна критикувати, розглядати й навіть осуджувати дії геніяльних провідників держав і націй, але робити це треба чистими руками і належним способом. Несправедливо обвинувачувати Симона Петлюру у створенні «єдиного фронту з ворогами», бо так ніколи не було, і зокрема так не було і внаслідок укладення С. Петлюрою Варшавського договору, як не було і при укладенні договору Хмельницького з татарами, як не було при укладенні договору Дорошенка з Портою. Договір С. Петлюри з Польщею був єдиним виходом, який бачив у той час Головний Отаман, прагнучи відновлення дальшої акції в боротьбі за незалежність України. Боротьба за незалежність Батьківщини у спосіб введення в фарватер цієї боротьби збройних сил чужої держави безперечно має одним з своїх наслідків важку розплату інтересами і коштами своєї нації, але сліпому тепер видно, оскільки більше виграла б нація, якби боротьба ця закінчилася тоді пе-

[1]) Проф. Шелухин. «Варшавський договір між поляками і С. Петлюрою 21 квітня 1920 р. «Прага 1926 р. В-во «Нова Україна». «Знання» 1946. Від видавництва» ст. 2.

ремогою, порівняно з тими втратами, яких зазнав наш нарід внаслідок поразки у тій боротьбі. Бо буває ворог сильніший і слабший, хитріший і примітивніший, одвертіший і підступніший тощо.

Але знов таки справа не в тім. С. Шелухин (а за ним і перевидавці) скеровує вістря своєї думки проти Петлюри в той бік, що «коли не піп, то не лізь у ризи»[1]), глузуючи, що «для міжнародної державної праці семинарська наука до кадила й кропила занадто малий ценз»[2]), «який же він після цього «вождь», отаман, голова, міністер, дипломат!»[3]). С. Шелухин заявляє, що сам автор «не приймав ніякої участи в уряді, який перестав бути урядом УНР і зробився урядом Петлюри»[4]) що «Петлюра з своїми сторонниками дійсно працював над тим, щоб викинути членів Директорії, саму Директорію перетворити в фікцію, а себе зробити Верховною Владою єдиноосібно»[5]), доходить, нарешті, до твердження, що «большевики поступилися полякам менше, як Петлюра з своїми кермуючими сторонниками, які стали помічниками Польщі проти українського народу», і т. д.[6])

Тяжко й сумно читати цитовану працю С. Шелухина, робити ці виписки з неї, а ще тяжче бачити перевидання її, особливо в **наш** час. Як з цього факту радіють наші вороги! Як це нас усіх принижує! Хіба С. Шелухин, а з ним і перевидавці його праці не розуміють, **як** поступалися полякам большевики і **як** поступався їм Петлюра? З яких позицій і в яких умовах? Хіба це ще й **тепер** не зрозуміло, щоб таку поставу питання вважати **актуальною в наш час, в нашій політичній ситуації**? Хіба питання з складом Директорії на еміґрації і всіма труднощами щодо **правного становища** членів уряду на еміґрації ще не з'ясоване ілюстраціями **сучасної нашої політичної еміґрантської практики**? Хіба самі перевидавці вірять, що С. Петлюра діяв не як ідейний провідник народу, а себелюбний егоїстичний узурпатор влади? Який співзвучний ряд думок цієї праці з російською чорносо-

---

1) Проф. С. Шелухин «Варшавський договір» між поляками і С. Петлюрою 21 квітня 1920 р.» ст. 4.
2) ibidem ст. 5
3) ibidem ст. 14
4) ibidem ст. 6
5) ibidem ст. 6
6) ibidem ст. 20

тенною, скерованою проти Головного Отамана, критикою, яка з'являється тепер в «Огнях» і інших подібних журналах та часописах!

Ми не входимо ані в ширшу аналізу цитованої праці С. Шелухина, ані в аналізу Варшавського договору, обмежуючись повищою думкою, що цей договір не характеризує С. Петлюру, як талановитого дипломата. Але ні укладення цього договору, ні констатація інших політичних невдач і помилок С. Петлюри не порушує думки про Симона Петлюру як про видатного державного мужа, що став на чолі державно-творчої нації.

Це записала на своїх сторінках історія. Самий факт створення Директорії стався внаслідок перенесення в бойову практику гасла боротьби за збереження і закріплення Самостійности України.

Далі йде акт з'єднання частин цілої Української Землі в Єдину Соборну Державу. «З'єднання, — як було проголошено в Універсалі 22. січня 1919. року — , Західно-Української Народної Республіки з Українською Придніпрянською Народною Республікою в одну, суверенну Народну Республіку... Від нині зливаються в одно віками відділені одна від другої частини України — Галичина, Буковина, Закарпаття і Придніпрянська Україна в одну Велику Україну. Сповнилися відвічні мрії, для яких жили і за які вмирали найліпші сини України. Від нині є тільки одна незалежна Українська Народна Республіка. Від нині український нарід, увільнений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднати всі зусилля своїх синів для створення нероздільної, незалежної Української Держави на добро й щастя Українського Народу».

Залишивши 4. лютого 1919. року Київ, С. Петлюра героїчно переніс тяжкий фізичний і духовий тягар мандрівки Директорії по Правобережжю, спиняючись на тимчасовий осідок у Винниці, Проскурові, Кам'янці і в Рівному, в умовах зрад, нарікань, заколотів, наклепів, провокацій, широкої большевицької аґітації, що діяла серед населення й армії.

За пляном С. Петлюри спільними зусилями війська підлеглої Головному Отаманові С. Петлюрі і Диктаторові ЗУНР Є. Петрушевичеві (уряди яких, стиснені ворогами, опинилися в Кам'янці) пішли в наступ на Київ і 31. серпня 1919. року ввійшли в столицю.

Потім—знову тяжкий відступ і страшний чотирикутник смерти.

Потім—договір з Польщею 21. квітня 1920. року і здобуття Києва 7. травня, в наступі на який, як і в інших військових операціях, численно невелика, але високоякісна, українська армія відіграла дуже поважну ролю.

Потім—відступ, еміґрація і безупинна дипломатично-інтервенційна діяльність в боротьбі за ту ж незмінну ідею здобуття Самостійности України...

І все це під пильним шпиґунським оком ворога, в атмосфері поневірянь, ворожих провокацій, дрібної заздрости деяких «друзів» і «комбатантів», «суперників» і «прокурорів»...

І, нарешті, 25. травня 1926. року озвірілий від страху перед благородною і до безмежности відданою Рідному Краєві постаттю Головного Отамана, (який без території і армії для С. Шелухина був безсилим вождем в лапках, а для деяких сильних ворожих держав могутнім і небезпечним вождем без лапок), ворог рукою Шварцбарта, боячись, що одна куля не є ще ґарантією смерти, протинає сімома кулями тіло Головного Отамана, а звук цих пострілів супроводжується радісними виттям «великодержавницьких» російських і «малоросійських» чорносотенних гієн, брязкотом 30 срібників, одержаних продажним судом над Шварцбартом, і одночасно плювком, викинутим з рота й душі С. Шелухина в лице Борцеві і Мученикові.

«Захисти мене, Господи, від «друзів», а від ворогів я сам захищуся».

Світлий образ Симона Петлюри для всіх українців буде втіленням шляхетної жертвенної незламної боротьби за Самостійну Соборну Українську Державу, а назва «петлюрівець», якою хочуть нас образити сучасні вороги, буде однією з почесних назв, як і назва «мазепинець», якою називали нас вороги, що відмерли, поступившись місцем своїм наступникам, як «лихо давнє» — «лихові сьогочасному».

Юрій КЛЕН

З поеми
«ПОПІЛ ІМПЕРІЙ»
частина I

Рівнина польська, мертвий обрій,
розтятий Вислою простір,
де тужать козаки хоробрі:
цей край їх нудить, як Сибір.
Тут загостили недобитки
в бою потрощених колон.
Та світу Божого не видко:
чужа гостина — як полон.
На Україну рветься серце,
і вабить запахом євшан.
О, краще в рідній краї вмерти,
ніж у чужому жить, як пан!
Летить душа в родинне лоно,
і вабить кожного мета:
води зачерпнути із Дону
і пити давнішні літа.

О, хто ж ту тугу многострунну
віллє в симфонію гучну,
як диригент? невже Тютюнник?
Зорить він пильно далину.
Всіх виведе з лабет розпуки
кремезний і низький козак,
який по звичці праву руку
завжди затискує в кулак.
Вже перші вдарили морози,
настав холодний листопад.
Але формуються обози,
виходить військо на парад,

і строгий огляд робить осінь:
хто в постолах, хто в личаках
з кори, а дехто просто босий;
як черевики, то в дірках,
лихим підвязані мотуззям.
Хто в ковдрі — накидці замість
плаща. Обмотаних галуззям
в рогожах є відсотків шість.
Хто з шаблею, а хто зі списом,
хто із рушницею в руках.
Лахміття на старшині висить
і теліпаєтьса в вітрах.

Морозяний, холодний ранок
вітає похід тих колон,
а сонце в очі світить п'яно.
Та ось і рідний вже кордон,
і крик з грудей у простір лине:
«Хвала тобі, хвала, хвала,
о, ясне сонце України
і рідний обрію села!»

Полковник Ортмарштейн, сп'янілий
від радости, обняв Сушка.
На степ, від інея збілілий,
його указує рука.
Степи на заході і сході
лягли, неначе ті моря,
та не однакова в них врода,
і він цитує з «Кобзаря»:
Руді тут, аж червоні,
а там, там ниви голубі,
мережані полями лона...

Та ось заграли на трубі,
і у простори кличуть бурі.
Он переможно вже Палій
пройшов Лятичів і Проскурів
і далі й далі йде у бій.
Вже Шепетівку і Славуту
зайняв поручник Гопанчук.
В морозянім повітрі чути:
гуде під копитами брук.

То він наскочив на Полонне,
депо там кінське захопив
і посадив своїх на коні,
щоб ті доконували див.

— — — — — — — — — — — — — — —

Нема, нема, нема набоїв,
сльота і сніг січуть людей,
ворожі сили чорт потроїв,
мороз проймає до костей.
До ніг прив'язують онучі,
бо, запорошуючи шлях,
студений грудень дме і мучить,
і босі грузнуть у снігах.
Там їх укриють темні хащі
борів у благодатну тінь,
і прийме долю їх пропащу
гостинних нетрів глибочінь.

Простором сніжної рівнини
повзе колони чорний змій,
кудись у білу безвість плине,
і вабить кожного постій.
Від місяця лягають тіні,
і сон змагає вояків,
наморених у світлосиній
пустелі, в безмірі снігів.
Їх перевтомленій уяві
являє марива чудні
ця дивна ніч, бо запах страви
до них доноситься, й вогні
в близьких хатах вони вже бачать,
спочинку затишного тло.
Їм гавкіт чується собачий,
і рветься крик: «Село, село!» . . .

За верстами минають версти,
ідуть, проскорюючи крок.
Якби ж дійти і не замерзти! . .
Та все зникає, мов поток.
Лиш темна ніч і завирюха,

і білий простір навкруги.
Холодний вітер дме у вуха,
і десь чагують вороги . . .

Знов день настав. Он річка й гребля,
потрощена вогнем ґармат . . .
Стовпи гойдаються, мов стебла.
Поглянь, кого ж несе там кат!
Та ж то кіннотчики червоні,
що вже загородили шлях.
Вступає з ними в бій колона.
Везуть ранених на возах,
зіпрілі коні дишуть тяжко.
Он дибки стали на мосту,
в нестямі рвуться із запряжки
і падають у пустоту.
Ввігнулась гребля,-наче книга,
тонкий заломлюється лід,
і люди панцирем із криги
вкриваються, пішовши вбрід.
Лунає гучно поклик «Слава!»
Хто лавром їм звінчає скронь?
Важка вдалася переправа,
розводять вояки вогонь,
коптять сире на ньому м'ясо,
шаблями ріжуть на шматки
і, на близький спочинок ласі,
беруть на плечі вже клунки.
Та злі звістки доносять стежі,
знов треба йти в далеку даль,
щоб за ворожі вийти межі.
Он стрічкою ріка Звіздаль,
Та справа, з лісу ескадрони
кіннотчиків летять, і враз,
мов клин, врізаються червоні.
Всіх пориває лють і сказ.
Розтято надвоє загони,
а зліва, навхрест ворог теж.
Почетвертована колона,
женуть там рибу до мереж.
Заатаковані ранені
мерщій хапаються ґранат,

і частки тіл їх безіменні
кудись летять за шматом шмат.
Веде до лісу горстку воїв
хоробрий сотник Григоряк.
Останні вистріляв набої,
і колеться, мов той будяк.
Котовський, командир червоний,
дорогу решткам перетяв.
Звіздаль прийме в холоднє лоно,
Звіздаль, що Каялою став . . .

Здирають одяг, черевики,
женуть у церкву, як у хлів,
під лютий галас, зойк і крики
всі недобитки козаків . . .

Світанок у церковні вікна
вливає світла білий струм.
Ніхто не плакав і не крикне,
хоч хилить голову від дум,
бо в грудях серце б'ється твердо.
І тихий спів враз залунав :
«За що, о Боже милосердний,
оці ти муки нам послав ?»
Хорал той Ступа - Перебийніс
в кутку церковнім затягнув,
і спів на хвилі душі виніс,
бо з спільних уст, мов грім, загув.
— — — — — — — — — — — — — — —
Копають козакам могилу.
Не б'ють, як звично, в барабан,
везуть скривавлених, безсилих ;
зігнали свідками селян
з близьких повітів і далеких,
щоб їх держати у страху,
і дивляться на те смереки
у білім кролячім міху.
Он стали край могили горді,
ладні прийняти смерть, як дар.
Та перед тим, як видать ордер
на смерть, питає комісар :
«Хто хоче в Армію Червону ?»

Шугнув по лицях переляк,
і чути відповідь колони,
яку дає на це Щербак:
«Не знайдеться між нами Каїн,
що справу зрадив би в цю мить.
Ми бачимо що нас чекає,
та вам не будемо служить».
Гримнуло «Слава» й «Ще не вмерла»,
— і скоростріли козакам
завісу хилитку роздерли
поміжи смертю і життям.

Де ж кінські ділися загони?
Де штаб? Вела їх лісом путь.
Дістались польського кордону,
полякам зброю віддають.
Рушниці трощать об каміння
і плачуть, плачуть, як малі.
Тож їм пускать тепер коріння
не у своїй — в чужій землі.

Чи хто спитає: «Де ви, де ви?
де ваше щастя вам цвіло,
Тих триста п'ятдесят і дев'ять,
що у могилу полягло?

Отак здиміла без пожару
в долині сніжноголубій
мала траґедія Базару.
Так закінчивсь останній бій.

Навіщо ж ту малу подію,
той безум горстки козаків
прибрав ти в шати золотії
і присв'ятив їм віщий спів?
Навіщо лютий бій поразки
і ту жорстоку, люту смерть
ти оболік у барви казки,
наливши чашу горя вщерть?
Але чи ж Ігор Святославич,
коли його повабив Дон,
не стяг собі безсмертну славу,
в ворожий трапивши полон?

І чи співецъ, нам невідомий,
не оспівав, як я Звіздаль,
колисъ годину злу залому
у межигір'ї Ронсеваль,
де, край боронячи свій милий,
вояк нездоланий Роланд,
натуживши останні сили,
трубив у ріг свій оліфант?

Часів минулих божевілля
рокам прийдешнім — дивний дар.
Епоха лютого сваділля
колисъ п'янких наруді чар:
перемусує, перебродитъ
і перебарвитъ нам роки,
щоб, запаливши сяйво вроди,
світити в темряві віки.

В. ДОМОНТОВИЧ

Приборканий гайдамака

(Оповідання про Саву Чалого)

—Пий! — гукнув нетерпляче Сава. Наблизив червоне своє обличчя до Онисимового. Дивився йому ввічі. Тяжко, з присвистом, дихав. — Пий! вимагав Сава од Онисима: — До дна пий!

І коли той випив і поставив спорожненого кухлика знов на стіл, Сава, що стежив за кожним його рухом, зітхнув з полегшенням і якось невизначено, ніби не до Онисима, а в порожній простір звертаючись, сказав:—Ну, ось бач, а ти . . .

І обірвав, не доказав до кінця.

Хто зна, що в Сави було на думці? Може й нічого, просто п'яний.

Обидва вони були добре на підпитку.

Багато за останній час погуляли разом; але ще ніколи не було випито стільки, як цього вечора. Пили спочатку горілку, потім мед, тоді сливовицю, і ще щось пито, а тепер оце знов перейшли на горілку. Мед бо не п'янив, сливовиця, хоч і міцна, та надто солодка, а горілка пекла, опалювала, пронизувала, розпалювала мозок, затьмарювала свідомість, поглинала почуття.

Усе вже давно втратило звичайні свої межі. Те, що діялося поза часом, в якомусь іншому світі, це вже було необов'язковим. Але ніщо від того не стало легким. В сьогоднішній пиятиці була якась приголомшеність, щось, що гнітило, що зводило, як судома.

—Щось мені горілка,—оддер шматок сухої тирані, пожував,— якась гірка! Чи вона оце з жовчем, чи що? Га? . . Ти щось кажеш?

Але Савко не казав нічого. Він лише знов тягнувся до штофа й, розплiскуючи горілку, переливаючи через край, лив в Онисимів кухлик.

—Може, воно вже й годі на сьогодні, Савку?—спробував боронитися той, обережно одсовуючи кухлика вбік і намага-

ючись одібрати штофа з Савчиних рук.

— Пий! — скрикнув той і люто рванув до себе пляшку.

— Пий! — повторив він і вилаявся.

І тоді якось особливо спокійно, ніби мрійливо, зауважив:

— Бо сьогодні тобі востаннє пити!

Немов роздумливо додав:

— Сьогодні тобі каюк буде!

Слова ті, що родилися з замисленої відсутности, зловісною пересторогою звисли в густому гарячому чаді маленької низької хати, сповненому запахів горілки, тютюну, цибулі, свіжого хліба, каганцевого лою, людського розпареного тіла, важких, дьогтем мазаних чобіт, задубілого від куряви далеких шляхів, кінським потом і людською кров'ю просяклого одягу.

Та Онисим не зважав на сказане. Хіба ж він не знав Савка? Ще й як добре знав! Підпивши, Савко любив пожартувати. Любив жорстокі, густо посолені жарти, жарти, подібні на погрози, що від них тхнуло вбивством. Що більше Савко пив, то більше ставав причепливий, в'їдливий, прикрий.

Ото й тепер! Такого встругнув! Йому, Онисимові, каюк буде! Ну й скаже! . .

Онисим аж руками сплеснув, одкинувся на спинку лави й почав сміятись. Сміявся до гикавки. Сльози виступали на очах і текли по щоках.

Онисим був реготливий. Що більше п'янів, то більше сміявся. Весь світ розчинявся тоді для нього в нестримних поривах сміху.

І в голос приятелеві, жартом відповідаючи на жарт, зі сміхом сказав:

— Мо воно так, а мо й не так! . . Мо не мені сьогодні, а тобі завтра каюк буде!

Сміявся далі, вибухав реготом, колихався заколисаний хмелем і сміхом. Сльози текли йому по рожевих од випитої горілки розжеврених щоках.

І разом осікся. Похолов. Хіба ж можна було згадувати таке? Замість притамувати підозру Савчину, він її лише розбуркав.

Зробив зусилля вирватись з цупких обіймів п'яного хмелю. Схопився обома руками за важку дошку стола, щоб втриматися, щоб не хитатись. Щоб не стрибало в очах.

Прижмурив одно око, напружено вдивлявся другим. Тоді з туману й чаду виплило, постало перед ним суворе кругле, важке, немов з чавуну вилите обличчя Савка, що, всім своїм тулубом навалившись на стіл, схилився до Онисима й пожадливо зазирав йому ввічі.

І тоді вони стрілися очима. Вовчі похмурі погляди. В обох сповнений нудьги й одчаю зір затравленого звіря, якому вже нема куди подітися і який ладен пожерти кожного, щоб лише врятувати себе. І в цю остан-

ню хвилину був зір: хитруватий, боязкий, обережний у Онисима і невблаганний, лютий, страшний у Сави.

— Кажеш, завтра мені каюк буде? — сипло дихаючи, перепитав Сава.

Провів рукою по спітнілому чолу, п'ятирицею вп'явся в замокріле сплутане волосся голови. Дивився в чадний простір хати очима, що не бачили, як людина, що надто багато перед тим пила і що не може відразу збагнути, де вона і про що йдеться, бо думка раз-у-раз уривається, рветься на шматки, провалюється в темряву.

Тяжко ліктями ліг на стіл.

— Ні! —скрикнув: — Не буде! Не буде!...

Передихнув:

— Не мені, а тобі каюк буде! І ото зараз буде! Скажу зараз хлопцям і вони порубають тебе!.. Чи може, — ощерив уїдливо посмішкою зуби: — Мож, ти не хочеш вмирати порубаний? Гаразд, хай буде так, як ти хочеш, поступлюсь, зроблю тобі ласку, накажу тебе застрелити!

Знущався Савко, бавився, тішився перед тим, як розчавити, неслухнянними похололими пальцями, довго шукав Онисим кресала в глибоких кишенях своїх широких і пишних штанів, пошитих з червоного оксамиту, здертого з вівтаря немирівського костелу. Нарешті, знайшов, викресав огню й повільно, дуже повільно розсмоктував люльку.

Міркував.

Це все було щось більше, ніж звичайний жарт. Щось інше, ніж просто базікання сп'янілої людини. Скидалося, ніби Савко щось знав, ніби до нього дійшла таки звістка, хтось його попередив. Але хто? Але як?

Заспокоював себе:

Цього ніяк не могло статися. Усе це чисті дурниці. Не варто й турбуватися. Савко просто сп'яну казиться.

А Сава, шаліючи, вдарив кулаком по столу.

— Пий!

Пахнувши з люльки тютюновим димом, викідно розсівшись на лаві, Онисим не то зневажливо, не то задерикувато спитав:

— Поминки по мені, живому, справляєш?

— Еге ж, поминки! — суворо й спокійно ствердив той.

— Слухай, Саво! — примирливо почав Онисим. — Слухай, що я тобі скажу.

— Слухаю! Чекаю! Цілий вечір на це чекаю. Цілий вечір сподіваюся від тебе почути, — крикнув Сава і далі, знизивши голос, пошепки, — як ти скажеш мені про твої намови з панами, як ти з паном Бирпошевським домовлявся мене ляхам видати. Думав — признаєшся, спокутуєш.

Німіли слова на устах, немов

несказані. Не повертаючи голови, скоса подивився Онисим на джур, що нерухомо, як кам'яні, застигли коло дверей. Скільки їх там джур: один, два чи більше? .. Чи це, може, в нього лише в очах двоїться? ...

Комір сорочки душив його шию. Спробував розв'язати стрічку, дівчиною перед вечерею зав'язану, але пальці плуталися і він, рвонувши, роздер сорочку.

Роздер!.. А шкода, нова й гарно вишита сорочка була! Та не про сорочку треба було думати, хоч яка б вона не була гарна!

Тремтів, як в лихоманці. Стрибали пальці. Аджеж, не було сумніву: Савко знав, усе достоту знав.

Намагався боронитись. Ще хитрував.

— Я? ... Та щоб я ... І хто тобі таке сказав? ... Чи не з ворогів наших хто звів на мене такого наклепа, щоб нас з тобою розсварити, розбрат та нелад між нами посіяти? А ти вже й повірив! ... Ну, що ж і лукаві оті пани - ляшки! ..

Хитав Онисим головою.

А Сава:

— Питаєш, хто? Люди! ... Люди сказали! Думав, не скажуть? Думав нема людей? Самі пани, думав, полишилися і ти з ними? Ех! ...

І Сава гидко вилаявся, усе презирство своє в брудну цю лайку вкладаючи.

І пошепки глухо продовжував:

— Чи ж не був ти я, а я ти? Чи ж не були ми обидва, як рідні брати? Рідніші, як браття?... Чи ж не з тобою разом підняли ми повстання на Поділлю? Замки панські палили, костели руйнували, панів - ляхів шаблями рубали, на дубах вішали, на палі садовили, на вогні живими пекли? .. А тепер, коли нас за груди схопили, за горло взяли, душать, коліном придавлюють, коли нам немає де й подітися вже, ти наостанку продаєш мене? Панам продаєш? Врятувати себе гадаєш?

І Сава випростався на ввесь свій зріст. Рукою потягнув за скатертину і все, що на столі було, з брязкотом і дзвоном покотилося по долівці.

І стояв Сава, полковник, перед Онисимом, перед братом своїм названим, другом своїм найліпшим, заступником своїм вірним, отаманом над гайдамаками.

Тверезий, як ніколи, гнівно Сава сказав:

— Чи ж не пішов ти з людьми і зі мною проти панів, а тепер з панами - ляхами ти йдеш проти людей і мене? Візьміте його, хлопці, — гукнув Сава на джур — виведіть його за клуню, порубайте його на дрібні частки й тіло його собакам викиньте, щоб воно, гидке, й землі святої християнської не поганило.

І, коли джури повернулися до

хати, щоб полковникові доповісти про виконаного наказа, вони побачили, що люлька Онисимова, в шалі потрощена, лежала на долівці коло порогу, а Савко сидів за столом, голову на лікті поклавши, і на їх слова не поворухнувся.

Може, спав, зморений тривогами й утомою останніх днів, утечею, гульнею й безсонням. А, може, й не спав, а так сидів не ворушачись, сповнений одчаю й болю, і не було в світі такої міри, щоб вичерпати, щоб виміряти безодню його страждань і журби, де гіркість поразки повстання пов'язалася з гіркістю втрати друга.

А на ранок, як тільки розвиднюватись почало, вийшов Сава з хати і сказав до козаків, щоб коні сідлали, бо не сила більше втриматися на рідному Поділлю, а треба тікати світ-за очі, байраками й ярами, без шляхів, по зірках і сонцю.

І хай кожен візьме в хустину грудку землі святої своеї, бо не знати, чи доведеться ще колись рідну землю побачити. А подадуться вони на Туреччину, до Молдавії, в Бендери, до гетьмана Пилипа Орлика, а той уже скаже, що тра далі робити!..

2

Діялось усе, тут списане, в місті Бендерах, восени, року Божого 1734 - го.

Бубнили в бубни, сурмили в сурми, били в літаври, стріляли з мушкетів і гаківниць. По церквах дзвонили дзвони. Прапори плюскотіли на вітрі. Майоріли старовинні козацькі корогви.

Пишним килимом, простеленим по східцях від самого низу, Сава, скочивши з коня, зійшов на ґанок.

Назустріч йому вийшов гетьман. Обняв, як друга, тричі почоломкався з ним, провів до покоїв.

На урочистому бенкеті щедро частував з руки власної. Пригощав, припрошував. Барвисто й розлого приказував до кожної чарки. Розпитував про повстання на Поділлю. Висловлював співчуття горю людському, дивувався з подвигів гайдамак, славив героїзм і відвагу Савину.

Наприкінці бенкету, од гетьманового щирого частування почав був у Сави — на що вже дужий був Савко пити! — язик заплітатись.

— Щира людина — гетьман! — хвалився джурам, додому вертаючи, Сава: — І розумний, дуже розумний! Голова! 800 козаків, яких привів з собою Савко варті були і бенкету й ласки щирої й простеленого килима, і мушкетної стрілянини й всіляких похвал, що їх так щедро розсилав Орлик перед гайдамацьким ватажком, який на бенкет до гетьмана з'явився в дьогтем насмарованих селянських чоботях.

Та з тих пір, як запорозьке

військо, кинувши Олешки, подалося з Туреччини «на гору» під руку Ганни Йванівни і Орлик лишився майже без війська, доводилося не зважати багато на що: і на чоботи і на сморід дьогтю, і на олією мащене волосся, і на гучні вигуки, і на п'яні настирливі обійми й обридливе чоломкання, на всі ці п'яні вияви поваги, що межували із знущанням або зневагою.

Та все це були дрібниці супроти 800 козаків, приведених Савком до Бендер.

Несподівана поява Савка з козаками в Бендерах оберталася для Орлика щасливим козирем, випадково вирваним в примхливої долі. Тепер він знов мав нагоду збільшити свої ставки. Міг піднести осяг політичної гри, якій він віддався з тією блискучою й химерною пристрастю, з якою інші люблять жінок, владу, Бога або книжки.

Ні, він, Орлик, не зробив помилки, переїхавши з Сальонік до Молдавії. Тут, у Бендерах, він жив не лише на стиці чотирьох держав: Туреччини, Росії, Польщі й Австрії, але і в безпосередній близькості України.

І хто зна, хто зна, можливо, в тій газардовій грі, яка зав'язалася довкола польської спадщини, де Франція підтримувала кандидатуру Фридриха-Августа, сина Августа Моцноео, курфюрства соксонського, в перспективі неменучої війни між Росією й Туреччиною, — може, йому й пощастить нарешті зірвати зненацька банк?!..

Освівши в Бендерах, Савко занудьгував.

Гірко тужив на чужині за рідним селом. Нудився. Пропадав од вимушеного безділля. Змарнів, ні на що звівся.

Жити було скрутно й тяжко. І все було не по ньому. Усе було не до вподоби. Нарікав, гримав люто ходив зіритований. Скаржився, що тут навіть хліба по-людському спекти не вміють, ні огірків засолити як слід. Зітхав по залишених подільських паляницях. З криком скидав, розлючений, зі столу миску з отією остогидлою мамалигою.

Замість горілки, мусів пити рідке тутешнє вино, яке ні до чого було. Так, аби лише пити!

Що ж до дівчат та молодиць, то на них і не дивився. Тьфукати хотів він на тутешніх дівчат, сухих і чорних, як циганки.

Не спав ночами. Накинувши на плечі жупана, виходив на двір. Стояв, сперщись плечем об одвірок. Стояв, слухав, як теплий вогкий вітер дме із моря між голим гіллям дерев.

Вітри з моря приносили відлигу, тумани, гливкий розмоклий ґрунт, лихоманку й чиряки, на які хворіли козаки. (Чи воно од води чи що?..) А Савко мріяв про білий рипучий сніг, про кріпкий мороз, що бере на ніч, про дерева в блискучому сяйві пухкого інею.

Казав, що хоче втекти на Поділля. Отако-о передягнутися старцем, прикинутися сліпим і ходити з лірою од села до села!.. Звикав закочувати очі, щоб самі білки було видно. Так і просиджував цілі дні на ослоні, нікуди з хати не виходячи, з закоченими очима.

Старцем, псом людським смердючим краще бути на вітчизні, як полковникувати на чужині!..

А то починав збиратися на Афон, в затвор схимницький іти, гріхи свої обчислювати.

Та знав, що нема виходу. Лаяв себе ж, ці безглузді думки свої. Страждав од безсилля.

Жив лише відгуками минулих повстань. Згадував про сутички й бої, про руїну, про напади на панські замки, про спалені містечка. При думці про пана Бартошевського скреготав зубами. Якось дивно привиджувався Савкові порубаний Онисим. Траплялося, заснувши, раптом схоплювався зі сна, хапався за пістолі й гукав: «До бою! До бою!» Не раз глухою ніччю цілі Бендери полошив на ґвалт.

Душа Савкова була знесилена й знемагала. Вар'ював Савко, охоплений розпукою.

І не було вже в ньому люті, а лише гіркість і сум і відчуття невисловленої порожнечі.

Пишався старий гетьман Пилип Орлик з свого сина Григора, генерала військ його маєстатности короля французького, що при дворі короля в Парижі, разом з іншими куртизанами, щоранку буває присутній при леве короля Людовікуса XV, і вже не раз з відповідальними дорученнями, як представник його величности, побував і в Царгороді, і в Стокгольмі.

З Савка, з гайдамацького отамана, він теж волів робити політику, картузина й геометра.

Навчав:

Казав, замість чобіт, черевики взувати. Суворо заборонив смарувати їх дьогтем.. Наказував, замість мастити волосся олією, одягати на голову пудровану, в кучерях, з чужого волосся зроолену перюку. Соромив, якщо Савко приходив до нього неголений. Вимагав, щоб не лише в неділю, до Служби Божої йшовши, але й щодняголився.

Пріла голова під перюкою. Почував себе в ній ніяково, немов у хаті у шапці сидів. Вузький комір тиснув на шию. Нога в черевиці здавалася босою. А голитися зовсім не можна було витерпіти. Насилу одпрохався в Орлика голитися через день.

Горів Савко незгашеною жадобою боротьби. Згорів од нездійснености бажання.

— Скажи, батьку! Лише одно слово скажи! — з бурхливим запалом звертався Савко до Орлика: — І завтра ж вирушу з козаками на Поділля. Завтра

усе Поділля спалахне загравади повстання. Рятуймо віру святу нашу!

Та Орлик учив стримуватися. Навчав розчленовувати свої яажиння. Підпоядкувати окреме цілому.

— Так! — зауважував Орлик у відповідь Савкові: — Ти вже зробив одного разу це: зняв повстання, бурею промісся над старостом, нищив, палив, руйнував. Діяв, як щирий оборонець віри нашої благочестивої, як герой, гідний подиву.

— Але ж, пане полковнику, казав Орлик далі, поклавши дружньо руку на плече Савкові,—збагнути маєш, що світ цей просторовий не кінчиться з цариною твого села і доля батьків твоїх і віри нашої святої в Польщі не вирішується самим-но гайдамацьким повстанням кількох сел.

Орлик прищеплював Савкові розуміння універсального. Не село й містечко, а всесвіт! Не чинність роздрібнених і відокремлених сел, а світ, як суцільна єдність. Світ, як універс!

Універс, конструйований, як машина, і машина, як образ і копія, як модель всесвіту.

— Зведи, навчав Орлик Савка, зведи зір свій з часткового на ціле. Пізнай в цілому універсі дію одної й тієї самої сили, що її політики й філософи називають силою тяжіння.

Перед очима Орликовими відкривався світ, що він його бачив у схрещенні прямих у взаємодії сил, в площинних схемах, в літерних означеннях кресленників, в формулах фізики, в обов'язковості геометричних аксіом.

Політика була для нього фізикою. Саме тим розділом з фізики, що становить науку про тяжіння й зветься механікою. Закони фізики, відповідно до того, були законами суспільства.

Отож, по одній з учт, щедро поллятій шампанею, до якої почав звикати й знаходити в ній смак і Савко, гетьман узяв його під руку й підвів до дзигарів, що стояли в кутку кімнати. Показуючи на них, гетьман сказав:

— Сія рідка й коштовна річ, яку й при дворах королів і імператорів ти не часто потрапиш побачити, є дорогоцінний подарунок мого покровителя й друга, державного секретаря шведського Гелкена!... Понад 30 років, ціле майже життя своє, працював в Амстердамі над ними один хитроумний мистець і майстер, на ім'я Віллем ван дер Веер!.. Не лише секунди, хвилини й години показують дзигарі ці, але й дні тижня й течію чисел, і перебіг місяців, зміну років Божих, фази місяців, рух планет!.. Сказати б так: в малому образі сім часова машина відтворює цілий рух часу всього великого світу!

Коли ж Савко з власного дос-

віду впевнився, що часова машина ця далеко краще за нього знала і яке число було того дня, і який день тижня, і чи повінь чи квадра місяця має прийти, і рахувала вона точніше й докладніше, ніж він, поправляла його помилки, не було меж його здивованню.

— То є чудо! в захопленні гукнув Савко!

— Правдиво кажеш, пане полковнику, що чудо, — зауважив Орлик, — чудо відмінне од інших, з Св. Письма тобі знаних, теологічних чудес, бо то є механічне чудо!

І він одсунув дзигарі в бік, одкрив задню стіну й показав часову машину зсередини. Там не було нічого, окрім коліщаток. Відблисками лисвяного металю мерехтіли перед очима Сави коліщатка, великі й малі, більші й менші і зовсім дрібні. І всі вони рухалися, одні швидше, інші повільніше, одні в один бік, інші в протилежний, але жадне не рухалося само по собі, а у взаємодії з іншими, чіпляючись зубцями одне за одне.

— Так, — зауважив Орлик, стоячи перед дзигарями — є і в великому світі. Подібно до того, як в дзигарях цих усі коліщатка й стрілки приводяться в рух силою тяжіння, вагою гир, так і в цілому світі вся машина земна й небесна рухається за законами тягару.

І тоді, злегка обнявши Савка, Орлик посадовив його поруч себе на вкриту килимом лаву, коло якої на малому, чорного дерева столикові, прикрашеному перлямутром і арабесками різьби, вже пащіла, за турецьким звичаєм, в невеличких філіжанках чорна кава.

— Пригощайся!—запросив гетьман і, сьорбаючи з філіжанки гарячу й міцну рідину, сказав: — Сам падишах не їв смачнішої халви й кращого рахат - лукуму. І ти можеш повірити мені, мій друже, коли я кажу тобі це, бо в роки, коли мені довелося жити в Сальоніках, я мав нагоду смакувати їх на прийнятті в падишаховому палаці!

Орлик поставив порожню філіжанку на столик і, дивлячись на свої вузькі й тонкі пальці, пальці людини, що ціле життя своє провела, віддаючись канканцелярській, письмовій праці, сказав:

— Ми живемо в часи великих зламів і багатьох несподіванок. Хто може ствердити, як виглядатиме світ завтра? До чого призведе війна Росії з Туреччиною, що ось-ось має вибухнути? Чим скінчиться боротьба за польську спадщину? Хто буде польським королем: Лещинський, Фридрих - Авґуст, чи раптом повстане ще якийсь, досі непередбачений, варіянт. Лише досвідчений в математичній лічбі ґеометр, користуючись циркулем і трикутником, спроможеться обчислити нап-

рямок руху дійових сил в паралелограмі сил.

Орлик окреслив рукою в повітрі геометричну схему уявного паралелограма. Рухи маґістра, жести владаря, накази диктатора!.

Політика перестала бути привілеєм полководців. Її суперечності розв'язувано не на полі битв, а в лябораторіях конструкторів машин. Саме цю ідею **політики, як умоглядності**, обстоював Орлик, коли він сказав:

— Свого часу давній грецький філософ Архімедіюс, що винайшов важіль, сказав: «Дайте мені точку опертя, і я переверну світ!» За отим давнім Архімедіюсом і я скажу тобі подібне: «Дайте людині, досвідченій в законах політичної механіки, точку опертя і вона, зваживши взаємодію сил, лише невеликим поштовхом руки переверне світ!»

В кімнаті панувало мовчання. Лише дзиґарі повільно тікали, розчленовуючи тишу часу на дрібні відтинки. Завжди незмінний, завжди незмінно повторений, приголомшений, двотактний звук: тік-так, тік-так!

І тоді, уриваючи тишу, в мовчанні кімнати раптом постав м'який сріблястий дзвін. Дзвін лунав, згучав, зростав, наповнював простір, розмежовуючи відтинки окремих ударів. Дзиґарі відбивали північ.

Гетьман підвівся. За ним підвівся й Савко. Тиснучи руку, Орлик сказав:

— Над усім панує час. Давні греки любили символи. Вони твердили, що Хронос був батьком Зевса. Зевс—буття. Хронос — час. Буття народжується з натрів часу. Час продовжує й поглинає все!.. Чи не слід було б сказати це так, що буття є часом, а час є буттям, з додатком, що буття є рухом?

Савко зітхнув:

—Коли б то ж я знав латину!

Ні, він не знав латини! Він ніколи не студіював фізики. Жадного не мав уявлення про Декарта або Пуфендорфія.

Та він швидко звик до шампані, і нога в черевикові не здавалась йому тепер босою. Він перестав мастити волосся олією з лямпадки. Носив на голові перюку. Не обтирав пальці об полу кафтана. Комірець не муляв шиї. Призвичаївся ґалянтно вклонятися, тримаючи капелюха під ліктем лівої руки. Замість важкої козацької шаблі, йдучи до гетьмана, чіпляв лялькову шпагу. Пишність білих мереживних манжет уже не завдавала йому турбот.

Замість сидіти цілі дні з закоченими очима на лаві або думати про Афон і схиму, він з упертістю неофіта твердив латинські вокабули, що їх сприймав, як відкриття нового для нього світу.

Якщо приходив до Орлика і той був зайнятий і його, Саву

проводили до внутрішніх покоїв з проханням заждати, поки ясновельможний пан гетьман звільняться, Савко спинявся перед глобусом, що показував міру просторового світу, або перед дзиґарями, що відтворювали часову міру всесвіту. Вдивлявся. Жував вуса. Не міг згодитись. Хіба ж могла машина лічити, рахувати, мислити, як людина? Краще за людину? Певне, хтось малий, потайки схований, сидить всередині і реґулює.

Одсував дзиґарі, одкривав задню стінку, дивився. Але в середині не було нікого і не було місця, щоб сховатись. Не було нічого, окрім коліщаток, валів, зубців, гир. Нічого, окрім розміреного, заздалегідь розрахованого, співпорядкованого руху коліщаток.

На селі про діда Якима розповідали, що він, заблудившись у лісі, вийшов якось до глибокої балки, зазирнув туди з кручі, а там велика — та ж і велика! — купа місяців лежала... Усі місяці, аж од створення світу Божого, до того провалля поскидувані були.

А за геометрією виходило, що зовсім такої купи поскидуваних місяців ані коло їхнього села, ані деінде не було. Нічого не було, як люди на селі оповідали. Не було нічого по-простому, по-людському. Нічого сільського, р у с т и к а л ь н о г о, як ото пан Орлик своєю латиною каже.

Був лише простір, вага й рух Стрілки, що крутилися на штифтикові, показуючи фази місяця. Машина, що лічила час. ця машина нищила сільське-рустикальне! — в Савкові. Самого Савка нищила.

І в Савки здіймалася ненависть проти машини. Розчавити, щоб аж брязкнуло! Стискував кулака, але руки не зводив.

Корився. Примушував себе коритись.

Машина репрезентувала універс, а він що? . . Був безсилий супроти неї, супроти універсу, побудованого, як машина.

Боліло все це Савкові! . . Гірко, ой же ж гірко було мислити.

— Усе дивишся? — спитав гетьман, входячи до кімнати.

— Усе дивлюсь! — відповів насумрено: — Та . . .

Махнув рукою.

— Що ти?

— Та все воно якось не по-людському.

Орлик знизав байдуже плечима.

— Механіка не знає людського. Вона не знає доброго й злого, ворога й друга. Затям собі це, якщо хочеш бути полетикою.

—А коронний гетьман Потоцький?.. — з обуренням в одчаї крикнув Савко:

— Чи ж і він не ворог?

І ще спокійніш і ще байдужіш відповів Орлик:

— Щоб дзиґарі рухалися, треба, щоб одна гиря тягла вниз, а друга підіймалася вгору.

Ішов Савко од гетьмана. Страждав, мучився.

І знов повертався до гетьмана і знов стояв перед дзиґарями. Мерехтіло в очах од коліщаток. В протилежні боки рухалися коліщатка, великі й малі, задля спільної гармонії цілого.

І мусіли були вони рухатися не за власною волею, а за примусом цілого.

Жорстоким, безжальним, нелюдським, ф і з и к а л ь н и м примусом універсу.

М. ОРЕСТ

НАПИС НАД ДЖЕРЕЛОМ

Я — кров землі. Прозора і співуча,
Негаснуча і невичерпна кров;
Я — забуття, я — вороття пливуче
І чарування радісних віднов.
Ти — син землі. Тож пий мене, живущу,
І міць безсмертности, в мені таємно сущу.

Тодось ОСЬМАЧКА

РАНОК

Сіріє ранок і від далеких темних гір
Справляється на лагер вітер,
Немов кінцями велетенських мітел
Потягши у яри та в кручі купи зір,

І ще невидне сонце з бору та з дібров
День чистий простягає небу,
І бачу я в оживнім серці знов і знов
Свою найвищую потребу . . .

Таку ненаситиму, ніби вовк старий,
Що в лісі сам зубами ляска,
Або неначе від людей і дітвори
Захована найкраща казка,

Яку поети почувають серцем всім,
Але розказують інакшу,
А до подушки і без ритму і без рим
Вони за нею нишком плачуть.

Це ти, це ти, гей, щиросте моя,
Із серця вирвана раптово,
Врятована у найганебніших боях
Могутнім, нелукавим словом.

Але і тупає і гупає вже люд
Розхристаний по коридорі,
І чайниками брязкає то там, то тут,
І ними метляє на дворі.

І табором і я біжу під дикий свист
Єдиної тієї суті,
Що надає життю високий футболіст
Посеред площі, повній люті.

Біжу за табір, щоб нужда, і свист, і гуп
І несолодка чорна кава
Не обернули українське слово в труп,
Потрібний звалищам та ґавам . . .

Біжу туди, де з лісу молодою ще
Встає холодна скеля із-під криги,
Побитая разючим градом і дощем
І водами щорічної відлиги,

Де блискотить від сонця непорушний
шпиль,
Проз котрий плинуть журавлі, мов риска,
Несучи крилами у незміренність миль
Те саме світло, що й на скелі блиска.

І крики їх такі тягучі без кінця
З розпукою казкової сирени,
Неначе голос всемогутнього Творця,
Що, сотворивши космос незмірений,

Не в силі вже переробити власний твір,
Завжди похожий на страждання жертви,
І тяжко журиться і дивиться з-за гір
На світ, неначе світ давно вже мертвий.

І ось, лишаючи і гамір, і нужду,
Що убиває почуття та слово,
Яке вже між людьми, аж доки не впаду,
Не стріне друга навіть випадково.

Біжу я в гори голосні, неначе храм,
Де й Божі муки, видно, не інакші,
Аби збагнути вічну правду, хоч аж там:
Чого Господь привик до неудачі . . .

Коли я в світі справді горе зрозумів,
Єдинеє від краю і до краю . . .
Бо ще до явних і таємних ворогів,
Одвічних творчих сил не привикаю.

* * *

І я скочив за мур із каміння та штаб
І, пробігши парів свіжий вистяг,
Похилюся в тінь під розложистий граб
На коріння та палеє листя,

Що летять і тремтять мовчазні з вишини,
А за ними і тінь їх рожева,
І здаюся і я вже таким, як вони,
Тільки зірваним з іншого древа.

І не видно мені вже ні гір, ні шпиля,
Ні занесених птахів луною . . .
Замість Божої скарги грабове гілля
Щось про мене шумить наді мною.

І вже серце кипить без борні і звитяг,
Мов звіря недорізане в мисці,
Та не в грудях моїх, а на вовчих путях,
У пожовклім заборсавшись листі.

І снага його там і вогонь пропада,
Ніби кольор у палої сливи,
І я чую ще тяжче, як кличе нужда
Мою душу у лагер крикливий,

Щоб тим славу звести до покори вівці,
Закрутивши стежками нудними
Найдобірніше слово моє у співців
І найбільшую правду між ними.

Гей же, серце моє, свою справу зарадь,
Так, як роблять самотні герої,
Коли слуха тебе тільки мертвая падь
Та безлисті граби й сухостої . . .

А що людська душа, то немов камінці,
Або дикий під горами постріл,
Насторочує тільки до тебе кінці,
Душогубством та холодом гострі.

Через те твоя справа, неначе в Творця,
Що, піднята на зоряні сохи,
Потрібує розв'язки й швидкого кінця,
Бо ж не вдатна вона ані трохи . . .

А про слово моє і про правду мою
Вже подбає і світ наш м'язистий:
І аж там у коханім нещаснім краю,
І аж тут наші теж футболісти.

3

Ганна ЧЕРІНЬ

Уривок з симфонії

. . . Пісня тихо пливла, як лебідь,
У вечірній ясній годині . . .
І зійшов на спокійнім небі
Молодик, наче скибка дині.
Тільки врізались враз фанфари
І літаврів громи потужні —
Насувались зловіщі хмари,
Стало холодно, сумно й тужно.
Хмари місяця з'їли скибку,
Ніч нечутно підкралась, як злодій,
І маленька, тоненька скрипка
Заблудилась у лісі мелодій.
Ліс від тіней став вдвоє густіший —
І куди вона далі ітиме? . .
І заплакала скрипка невтішно,
Як мала безпорадна дитина.

НІЧ

Ще дорога вперед моя,
Півжиття лиш усього пройдено.
Ніч сьогодні така розгойдана!
Знаєш? — Очі твої — маяк!
Блискавиця — чи погляд — чи смерч?
Хвилі, серце і ніч розхристані
Я не хочу до тихої пристані
І не хочу шукати смерть.
Півжиття лиш усього пройдено,
І журитись не можна ніяк:
Ніч сьогодні така розгойдана —
І горять твої очі — маяк.

П. МИРГОРОДСЬКИЙ

Над шляхом витим

(Ґроно новелеток)

Невідомій матері, що жертвенно несла в цю війну свій хрест, присвячую.

В ІМЛІ ЗОЛОТАВІЙ

Важкими колесами гриміла війна.

Вітер обпалив спустілі поля, зчервонив краплисто курaї, вибілив над дорогою стебла ярої пшениці, в бур'яні незачеплені косою. Давно вже вони бризнули останніми краплинами свого життя — ярими зернами на збиту ниву.

Ранком тумани тануть, несуть прогірклий дух зілля з поля, з того колосу променистого капле роса. А підіб'ється сонце — шепче між бур'янами забутий колос, негодою битий, шепче стомлено, мов каже скаргу безконечну.

А матері душу шепіт розпинає.

Лине журлива пісня бабиного літа.

Все ближче бухає, аж по душі б'є. Захмарилось небо в чорні хрести, реве залізом. Никне до землі — що є живого. Суха трава припадає . . . вгризається з тіло холодний жах . . . ось - ось проглинеться назавжди увесь світ . . . і поволі тихне - стихає як тихне по тому, коли потяг промчить над головою . . .

Скільки останнього листу зірвано, скільки дозрілих плодів оббито!

Розвівався дим. Кров висихає. То біль не втамований ворухнеться.

Життя зводилось на ноги.

Виходили люди із сховів з-під землі. У кожного здивування в очах, мов би в нього тільки й мала б лишитися душа.

Ой, відходила осінь лункими вечорами, колихала долину, морозом пойняту.

За вгорбдами піснею бриніла година, аж скипала хвилею.

Відлетіли журавлі — пісню полишили, полем розстелили. А в матері жалів—та й не зносити.

— Коли б не ті жалі, то не було б болів.

Несли люди з поля кожну дрібку поживи — пора випала немила. У Катерини поперек коліє, а вона хапається коло картоплі. Тільки її й стоїть досі.

Розігнеться, витре піт та й гляне — куди летять літаки.

— Що воно там?

Якого пальця не вріж — болить, а провожала найменшого сина — душу з ним віддала. Тепер не живе, а скніє, як той колос, негодою битий.

В хаті пустка така. Стукне відром ненароком, і — наче постріл зірветься в глухому полі. Моторошно стає.

Чи утішить той колос журавлина пісня на вітрах в негоду? Чи розрадить жалі, материні болі далина у полі?

Хто рідно-привітно запитає — мамо?

ПЕРШИЙ СНІГ

Падав перший сніг . . .

Ще такий нетривкий, стікав мутною сльозою з галузок.

І тихо так, що чути помах пташиного крила — прислухалось все шепотові засинаючої землі.

На землю спадає сон утомно-солодкий, як мова казки.

В долині туман сіріє.

Крізь намітку, спущену над пошматованими хатами, проглядали зеленокорі осики, марилось плетиво віт, на поле дивились темні вікна з - під чорних стріх.

Край села, над урвищем, де беруть глину, хата зачепилась за пустку, давня, згорблена. На причілку стріха заломлена — по ночах вітри шарудять тривожними снами.

Біля воріт відро поставлене — несла воду, та й задивилася. Ятриться раною невтішно надія, на запалений вид спливає, як лягає мокрий сніг на стомлену землю. —

Іде хтось розмашисто, вперед поглядає.

Поздоровкалась стиха, коли проходив повз ворота молодий та ясний очима селюк; з пожовклим лицем, в шинелі подертій. І не питала вже, як люди питають:

— Звідки йде?

— Чи не стрічав кого з села нашого? — «Щасливої дороги» та «на все добре» не гукала.

Ідуть людські, а нашому — доля шлях додому заступила.

А він, юнак той, пірнув у степ сірий, не оглянувся.

Зітхає земля у сні, шепоче падаючий сніг . . .

Ішов він додому, ішов — заспівав:

«. . . видно шляхи полтавські і славну Полтаву». —

долітало далеким гомоном з поля. До болю в очах вдивлялася мати на шлях.

— Ідуть людські, а нашому — шлях додому доля заступила. І стояла біля воріт, аж доки черкнувся крилом її серця останній зліт пісні з степу.

ТРИ КРАПЛІ КРОВИ

Як вийти на шлях, до колодязя, так і видно —голубим плетивом по білому снігу лягли сліди чиїхось кроків. Левадою, понад зеленим пруттям верболозу і чагарнику аж у ліс поплутались.

Із-за узлісся видно верхи станційних будівель, в загравах східсонця червоніють зубаті обриси даху, і шипіння паротяга чути. Клацає, стукає залізо . . .

Тривожно поглядають люди то туди, де ті кроки губляться, то навкруги на стежку.

— І що б воно було?

Біля самого колодязя три краплі крови впало, наче маки загублені кимсь набігу — розійшлись по білому полі свіжого снігу.

— Мабуть, стріляли в кого?

— В таку глупу ніч . . .

Паленіюча видом дівчина вибігла рано води узяти, ухватила краєм вуха тих розмов і пішла похмарніла до хати.

Ходять чутки, що переймають, як хто повертає додому. А Федька так сподівалась чомусь неодмінно к Різдву додому. І млосно-холодно у серці стане.

Сонце усміхнене аж пригрівало, таке ясне, підбивалось все вище. Почали розходитись і матері, несучи холодну тінь на душі.

— . . . Звечора, як заснула перший сон, то більше й очей не склепила.

Думала й кінця ночі не буде, а мабуть за північ уже — місяць у вікно, як умитий. Снігом так і заслало. Тихо.

— Вигулялась погода.

— Вітер вгамувався. А як він бився під вікном. Як живий . . . От - от щось скаже. Так і думала — вістка якась буде.

— Оце вам і звістка. Не діждуть чиїсь діти батька додому.

— Я глянула оце та й холодна — моя кров, думаю, загублена.

Колись отак було, ще малий мій був, пішли ми з Марком до проса, — не згадаю, празничок якийсь був, — і його взяли з собою. І як воно зачепило ніжкою косу? Глянуло і зів'яло . . .

Затиснула я йому пеленою, а кров так і виступила на сорочці, як оце на снігу — червона...

Гомоніло по селу сполохане лихо — і світ — не світ, і люди — як тіні.

ВАСИЛЬКО

— Бабусю, мені холодно.

— Ну, ближче до мене, клади сюди рученята.

— А чого мами так довго немає?

— Спи, вона прийде, моркви принесе солодкої та доброї.

— Якої доброї, дуже?

— А де мама візьме моркви?

— Надовбає на степу.

— Лопатою німецькою? То лопата моя, то я знайшов.

А-а . . . — лютував під вікном вітер, кидав ожеледь в шибки, ламав обмерзлі дерева.

— То війна йде?

—Ні. Спи бо мама не прийде.

— Тепер війни немає, — навчає Василько бабусю, — уже фабрика не горить. То директор підпалив, я знаю. . . нащо, бабусю, підпалив? Щоб хліба не було?

Ніч важко просувалась до кінця.

Непритомно спав покинутий владою, охлялий виселок. Крізь шматтям чорних хмар полум'ям пробивався світанок. Коли дивитись у вікно, здавалось, горів увесь світ.

Не тільки Василькова мати не вернула із степу.

Як море, розбурхався зливою степ, страшний і всесильний. Вітер доносив далекий стогін, виривав шматки конання і кидав ним у темінь.

Вранці туманом сірим дихав степ. Мов прибоєм моря викинуті, вимоклі сині мерці лежали на гонах — кого де полишив останній подих тепла.

— Що ви хотіли, і качку хвиля заб'є, а то такий вітер з дощем. Та ще мороз, а таких обезсилілих.

— І з чого та сила візьметься? З тих буряків мерзлих, що надовбають?

— Як воно буває? Зранку сонце та тепло. Ще й казала своїй: «Одягнися тепліше». — Це вам ой-ой, уже Різдво недалеко, зима.

Василькові показала бабуся маму, як уже ховали.

— Поцілуй маму, Васильку.

— А чого?

— Так годиться.

— Бачиш, маму з степу привезли, — говорила йому якась жінка. Він не розумів, чого вона, чужа, до нього говорить. А очі в неї глибокі, темні.

Він уважно розглядав людей і не розумів, чому всі мовчать. Тулився до бабусі та тихо питав — тепер і в нас і моркви не буде?

Мерзла земля загуркотіла в дошки.

— А на що то вони? . . . Так годиться? . .

Щось обвалилось, хтось ахнув.

СИНІЙ СОН

Може в тому й щастя — що заснуть, забутись?

Синь яка!

Синьо в небі, синьо в очах від снігів глибоких, що їх не здолать. На обрії догорало, наче хто вина бризнув гарячого, аж палило вогнем тим.

Мороз чіпко хапається і стискає так, що скриплять суглоби. Не чуєш на собі одягу, не відчуваєш, що рухаєшся. І коли вибиваєшся з снаги — подолує сон, теплий солодкий сон, як ласка матері. Чи не таке саме щастя? Воно прийшло, забирає всього. Схиляєшся до нього, віддаєшся йому довірливо-покірно.

Чи не це щастя те, до якого люд бреде нескінченним морем і горем?

Смеркалося.

На землю впала тінь легка-прозора, як ледяна синь. Капле вечір на ледінь і пливе. А над усім — ледяна синь.

У хаті солома, натрушена на долівці пахне літом чебрецевим, і тихо, як у полі. Замовило горе річ людську, не озветься й зітханням. Порушиться хто, і лячно стає — не вразити б болю.

Жовте світло падає на стіл, блищить на маленькому личку, як у ляльки з білого воску. Личко нерухоме, спокійне і немов посміхається.

Чи сон, чи життя таке?

Коло столу сидить мати. Байдужа, не нарікає, не жаліється... Її очі нерухомі, а в них крига синя — випила до дна, упилась до нестями.

— Кого доля жене заметами, як хвиля скіпку б'є? — спитає хто себе, та й тільки.

А вона без кровинки в лиці, без тепла в тілі, відколи і куди йде? Санчата за собою, а в них — частка її самої. Передихнути стане — припаде, а там — ручenята зціплені й уста в дві пелюстки складені, вони ще не знають мови, а говорять за всяку силу слів — донька!

Кусок хліба і тепла хата . . . то й не забувала, що є ще люди, існує світ.

Тепер забула все.

А ранком по селу говорили — ночувала жінка — дитину замерзлу мала, від людей чомусь ховала.

— Та чи вона не при собі — три дні везла в санках?

— Молода ж така, бідна, у місті десь на лікаря вчилась,

— Від фронту та від голоду тікають люди . . .

Падають люди, гублять людей, а щастя з того всього — тільки кінець невимовний, як синій сон.

ХВАЛА ЖИТТЮ

Катерина підвелася. Поснідала, та й до роботи. Запливають очі каламуттю, скачуть в виду скалки, голову колише так, що аж у вухах шумить.

Вітер зашарудить бур'яном - сухостоєм, крутне вихром по шляху та й припаде - прислухається, а в глибині неба, наче у шклянку хто вертить, падають скалки на срібло і тануть - тануть сонячно й млосно. Їй здається, що й вона тане—тільки теплінь та міріяди звуків голубих-себе не чує. Може, вона й не живе оце, а тільки тане в сонячнім шумовинні.

Розбудить її вітер палким подихом в лице і знову покотить хвилею аж до обрію, де небо з землею злились і пливуть рікою.

Шляхом пройде гурт людей. Куди йдуть?

Хто впряжений самотужки, купою діти в візку і за візком, хто й без торби.—Щасливці! Їм легше всіх.

В лицях блідість, в одягу гострий чад задимлених міст і шахт, ще не вивітрений просторами степу і дощами.

По полю широкому теж люди. За тінню своєю хилиться, а налягає — сам не даси собі ради, хто зарадить? Тільки власні руки й лишилися до помочі.

В Катерини болять кості, в'яне серце, а душа не знемагає. В ній надія, як весна, паростками береться за життя. Вона й гору кам'яну вернула б, якби налилась тою надією.

Чи не зійдуться ще до хати з безвісти сини?

Привітає їх теплом і втіхою мати. Розійдуться жалі за вітрами.

Спаде вітер, стихне жайворонок. Струменять хвилі голубі на обрії та, ніби, полощуть людьми на шляху, по полю. А сонце хлюпає ласки з неба — пийте, знеможені лиця!

В усіх одна мати—рідна земля. Підіймуть її труджені руки — до сонця зведуть, закрасується зелом - яриною, заспівають ниви повним колосом хвалу життю.

1941 - 1942 рік, Україна.

І. ТИВЕРЕЦЬ

В ДОРОГУ

День погожий, чи метелиця
На незвіданих полях, —
В невідому далеч стелиться
Безконечно - довгий шлях.

Блиск ховається під віями,
Міцно стулені уста:
Вкрита тернами й надіями
Ця дорога непроста.

На відході сповідаюся
У тяжких своїх гріхах . . .
В сніжній безвісті ховається
Безконечно - довгий шлях.

* * *

ПАВУТИННЯ

Наче павутину в повітрянім морі,
Носить доля щастя у людському горі,

А зотліле серце в світ летить золою,
Сірою золою між мутною млою.

І моє з тобою щастя - павутина
В світ летить далекий, зіронько - дитино,

Де той шлях незнаний стелиться,
урветься?
Скільки сили стане, скільки стане серця?

Від примар кривавих сліпнуть наші очі,
За журними днями йдуть сумнії ночі . . .

Щастя - павутина у гіркім роздоллі
Полетіло й зникло на чужому полі.

І. ТИВЕРЕЦЬ

СУМ

Так просто сумно, і нічого більше,
Нема ні жаху, ні тяжких страждань —
Спокійний сум думки мої колише
І ставить у майбутнім гостру грань.

Нема веселого й наївного кохання,
І в мрійнім небі — моргунів - зірок...
Лиш чуть щодня від вечора й до рання
Часу холодний монотонний крок.

Лиш чути сміх надуманий, нещирий,
І видно блиск підроблених очей, —
Уста з - під фарби білі зуби шкірять,
І так на серці нудно й боляче.

Так пусто скрізь! Іде луна далеко
Від слів твоїх у пустоті німій,
І б'є по серцю, як тростинним стеком,
Тебе ж самого сумом голос твій.

Так просто сумно, і нічого більше,
Нема ні жаху, ні тяжких страждань, —
Спокійний сум мої думки колише
І ставить у майбутнім гостру грань.

Мих. СИТНИК

НАД РОССЮ

Полоще місяць золотаві коси
Під колесом столітнього млина.
Іде русалка берегами Росі,
Сумна.

Сивобородий мельник їй назустріч
Виносить зілля: «Гей, мерщій сюди!
Візьми потри і поклади на люстро,
Ходи!

Як прийде він, — до дна хай вип'є, слухай.
Побачиш, буде він навіки твій».
Упали сльози у щербатий кухоль
Із вій.

І ворожбит щез. Знялася пісня
Й заплуталася у густій траві.
В її руках тремтячих кухоль тріснув:
«Це він!»

Розлитий трунок заблищав, як смуток,
А він зненацька тихо підійшов . . .
Була сильніша втроє за отруту —
Любов.

Леонід ПОЛТАВА

з циклю «Люди»

СТРІЛОЧНИК

Пролітають вікна і платформи,
Прорізаючи густі сніги.
У старій потертій уніформі
Стрілочник стрічає потяги.
На глухім роз'їзді, на далекім,
Позабутім Богом і людьми,
Він стоїть, самотній, мов смерека,
В заметілі лютої зими.
Стрілочнику! Не печалься, друже,
Що летить за потягами час:
Для життя такий ти не байдужий,
Як і кожний у житті із нас.
Зводь стрілки, скеровуй рейок строфи
І на рейки кинуте життя,
Бо в огні страшної катастрофи
Нам уже не буде вороття.
Стрілочнику! чорними руками,
Серцем, не привітаним людьми,
Тут лиш ти керуєш потягами
Крізь віхолу лютої зими.
Не печалься, друже, не сумнішай,
Що зникають потяги в імлі, —
Ти в житті направду потрібніший,
Ніж багато з більших на землі.

КОМИНЯР

Йде, неначе з Африки прибулець,
З-під небес, які не знають хмар,
Вогкими ущелинами вулиць
Чорноликий, довгий коминяр.
Зупинився не один прохожий,

Хоч і мусів бігти б, а не йти.
«Може він і справді допоможе
Хоч маленьке щастя віднайти?»
Може й допоможе. Він не знає.
Тільки знає свій щоденний шлях:
Пів життя на вулицях минає,
Пів життя минає на дахах.
Ще малим пішов у світ із дому,
І дорогу в білене село,
Ту дорогу, людям невідому,
Сажею навіки замело.
І самі думки приходять часто,
Хоч ніколи їх не викликав,
Що своє він, коминярське щастя,
Кожному б зустрічному віддав.

ГРОБОКОП

По зеленім цвинтарі щоденно
Гробокоп з лопатою іде.
Прийде і приміряє, й буденно
Між квітками мірку розкладе.
М'яко влипне в чорнозем лопата,
В теплу й вогку піде глибину...
Хтось перейде у високу хату,
Кинувши низесеньку земну.
Та не знає гробокоп, не знає,
Чи ось тут — останнє каяття,
Чи людей він звідси виряджає
У не пережите ще життя:
Але сам, похилений, потертий,
Ставлячи усе нові хрести,
Хоче він скоріше хоч до смерти,
Хоч, нарешті, до життя дійти.

Ю. КОСАЧ

Загибіль Тіри

драматична поема.

Оселя генуезького різьбара *Фальконе, що живе тут на побережжях Таврії в громаді колоністів — венеційців і генуезців.*

Робітня Фальконе виходить вікнами й терасою на море — а над морем присмерк.

Дієтся в 1453 році, напередодні вторгнення в Тавриду турецького війська, що зайняло вже Константинополь.

Спадає вечір мідяно й зловісно
на башти й пристані. Принишкла Тіра,
коштовна чаша побереж таврійських,
що знала досі тільки пісню й ніч,
шалену ніч корсарської гостини:
тимпанів брязк і рокіт жоломіг,
коли то венеційські галліони
й тартани генуезькі, повні злотом вщерть,
в причалі цьому, в сонячній затоці
свій якір кидали важкий.
Нехай
доріг не вказують вже морцям башти!
Тут мор і тиша, сливе смертний час,
і вже ні Тіра, вже ні Горгінея
не розцвітуть на мрецькому довкіллі,
мов ваза з квітами, немов килим осель.

ФАЛЬКОНЕ *(запопадливо кує в камені)*

Скупар я, скнара в творчім божевіллі . . .
ні, недаремно мудрий Чімбуае
мене учив, усе забути в світі,
на прю із демоном краси повставши.

Одно лиш знати — міру, міри гру,
пропорцій чудо — тайну ремесла,
відхилену нам Богом необачно,
на те, щоб ми, творінням одержимі,
її розкрили до кінця, нехай і проти
Творця найвищого — Він щастя нам
ніколи, людям, не дає, а лиш скривки,
скривки Його сліпучі, наче зорі,
покине іноді на пагорбах високих.

Я знав, що тут, де майстри із Мілета
кували лик прекрасний Афродити,
одвічної, як Жизнь, як втілення безсмертя,
в Боспорськім царстві, що цвіло,
мов келих многогранний, на взбережжях
пінистої Евксину кітловини, тут
судилось нам найти отчизну другу.
Не шпаги прості — це шляхи веселі
венецьких морців на моря лягли
і сторони далекі поєднали
з затокою лазурних берегів, і дзвін
на передмістях Кафи і Боспоро
дзвонив на ангелюс нам, як і там,
із кампаніллі Марка. Мудрість ми
адрійської столиці принесли сюди,
і Понт став морем нашим, і вогні
цих берегів привітливі, як далі,
що кликали нас хижо їх скоряти
і несли їм в суворі ці пустелі
бадьорий гуд божественної мови
Овідія і Данте.

Що ж, либонь і так —
цей лук сторіччів зведено. Пропащо
доба минулась творчости й натхнень.
Даремно бився й я, щоб в камені оцьому
навіки залишити дух і душу
мойого неспокою і вагання? . .

О, чорний орле, орле припонтійський,
ти не дарма ширяв тоді, крилатий,
і хижо дряпав пазурями, квилив;
ти, орле, знав мій день заглади,
ти визорив в просторах гніву день,
що впасти мусів на оці оселі . . .

ЮНАК - УЧЕНЬ *(вбігає, стривожений)*
Учителю, в натхненному безглузді
ти все ще при станку. О, необачний,
ти все ще ходиш, мов сновида,
немов замріяний сліпець? Тебе
оця недобра легкодухість важко
каратиме в свій час. Отямся! . .

ФАЛЬКОНЕ Я знаю — знаю і без тебе: турки
зайняли Царгород. Святу Софію
обернено в мечет, а Пантократор
(Господь речей усіх, тварин, людей)
додолу впав, немов кумир поганий —
невірних Бог, пророк жорстоких
у Візантії володіє . . .

УЧЕНЬ Пробі, пробі!
У час такий різьбою ще займатись.
Фелюки з яничарами пливуть,
вже Копта в полум'ї купається, у крові
стара Пантікапея, з Адігеї
збігці були і далі подались.
На сполох б'ють усюди, хто живе,
ладнує повози, спасати лиш життя,
коли коштовностей спасать несила.
Збігцями всі шляхиповняться...

ФАЛЬКОНЕ Куди ж прямуєте, нещасні волелюбці?

УЧЕНЬ Відрізано дороги нам у море —
всі судна спалено, нехай хоч в руки
невірним флот Тавриди не спаде. —
Берімось ми на північ в степ,
на Бористен — в Сарматію, в Льолею,
у город Левів... З нами йди...

ФАЛЬКОНЕ І не в гадці.

УЧЕНЬ Ти тут залишишся?

ФАЛЬКОНЕ Куди іти мені? Покинуть Тіру,
цей берег, що моїм одвіку
я звати звик? Іти в вигнання,
під зорями чужими, десь у ласці
не жити — нидіти бездомним псом?

ЧЕРНЕЦЬ (*що підслуховував, підходить ближче*)
I я гадаю так. Куди втікати?
На те, щоб бути десь в поневірянні
рабом улягливим? Фальконе,
я славлю постанову щиру; тут,
де дім твій і станок, останься!

ЮНАК Щоб бути ревде — не рабом,
а найнікчемнішим підніжком для невірних,
щоб бачити, як в рідній стороні
лютує ворог, як погорду й глум
випльовує своїм харцизьким ротом?

ФАЛЬКОНЕ Мистець на метушню химерну
не дивиться — його завдання
красу леліяти святу у серці й чині. —
Не той щасливий, хто батьківський ґрунт
в тваринному жаху покине
і піде в світ наосліп. О, злидар!
він буде в світі без отчизни неба.

ЮНАК Нам кожне небо стане за своє,
коли лиш вольне буде. Втім,
ішовши в чужину, прокляття ворогам
і помсти мрію і жагу відплати
і гасло боротьби ми понесем, —

ФАЛЬКОНЕ Несіть
собі. А я зістанусь тут. Не ждіть
од мене, щоб кував мечі я вам,о—
є ковалі на це — а я лелію,
як і леліяв, лиш красу.

ЮНАК Твоя
дитяча логіка наївна, майстре.
Яка краса за варварів можлива?

ФАЛЬКОНЕ Немає логіки залізнішої, друже,

ЧЕРНЕЦЬ Немає правди в світі понад ту,
ніж логіка землі батьківської.
що виплекана предками і ґрунтом.

ЮНАК Шкодую вас. Іду, проте, прийду,
е прийду,
надуматись ще час — спішися, майстре.

(*Побіг*).

ЧЕРНЕЦЬ Покотяться, неначе сніговал,
сновиди кволі, юрби і фурґони,
дороги загатять — химерна примха,
невже спинити думають собою
похід історії? Такий бо вже закон:
єства і люди, царства ісуспільства
переживають вік свою весну, і літо,
і осінь, і загин. Новому місце,
бо не загибіль, а обнова
рядить життям.

ФАЛЬКОНЕ Обнову ти побачив
у здвизі варварів?

ЧЕРНЕЦЬ І ми такими
були за молодости нашої. Пора
згадати нам, що ми віки в дванадцять
прожили пансько.

ФАЛЬКОНЕ Часу ми не знаємо,
мистці. Лиш відпадають оболони
нікчемних тіл, а дух усе той сам
продовжує в нескінчених одмінах
розумний твір.

ЧЕРНЕЦЬ Що різьбиш ти?

ФАЛЬКОНЕ Для нашого собору образ Деісуса,
по - грецьки званого -Креатор всіх і всього . . .

ЧЕРНЕЦЬ Чомусь не владне чоло.

ФАЛЬКОНЕ Осяяне любов'ю.

ЧЕРЕЦЬ Вигідних Бог...
Собі на вигоду й любов дозволить.
Єсть інший Бог — з Євангелієм убогих,
пригнічених рабів, володар злидарів,
що будуть теж володарями.

ФАЛЬКОНЕ Дивно
від тебе, черче, слухати таке.
Який твій чин? Яке навчання?

ЧЕРНЕЦЬ Тобі могло б допасти до вподоби,
коли б ти знизитись схотів і став
поміж людьми. А ти ширяєш.
Згадай мене — отчизна і мистецтво —
слова безкрилі, раз нема людей
і гасел їхніх...

ФАЛЬКОНЕ Я зрозумів таке:
ти тут лишаєшся, щоб інших научати?

ЧЕРНЕЦЬ Не тільки вчити — вести і боротись.
Не лиш боротися, — таки перемогти.
Це відпадь все, — що йде у світ-за-очі.
Народ лишається убогий і гнівний.
Він змінить пана — доброго чи злого,
байдуже — мусить жити він
і в боротьбі здобути горде право
свободи рівних . . .

ФЛЬКОНЕ Ти, немов Савмон,
що підіймав рабів в Боспорськім царстві.

ЧЕРНЕЦЬ Мандрують вічні гасла. Нині тут,
а завтра десь далеко, може,
ті гасла на знаменах полум'яних
кричатимуть. Фальконе,майстре,
коли лишаєшся, то я прошу тебе,
не залишай в душі ти ваготи,
що душу не крилить — зі мною
готуйся стрінути інакший світ.

ФАЛЬКОНЕ Коли б і був трибуном я народним,
чи хоч учителем на майданах, і то б
я не прийняв твоєї віри. Я — любов,
а не ненависть вірою обрав. А ворог
мій той, хто зважиться увесь народ мій,
усю батьківщину в полон узяти,
в отой страшніший ще за смерть полон,
отой, що душі кришить і ламає,

ЧЕРНЕЦЬ Чого ж лишаєшся?..Твоя Химера
любов'ю і красою воювати — квола мрія,
ти не потрапиш відстояти ані дня
одного темного, ні ближніх, ані, навіть,
себе самого . . .

4*

ФАЛЬКОНЕ Що ж краса й у тому,
щоб гордо й вольно умирати в себе,
на цих румовищах своїх дерзань і слави,
щоб ждати смерти не в утечі,
а віч - у - вічі, щоб красі, як все,
служити аж до скону. Живши гарно,
умерти гордо хочу я. . .

ЧЕРНЕЦЬ Тоді моя
була даремна мова. Ти душі
хисткої не потрапиш обновити.
Таким запевно гамірливим,
бо вколисуєш пильність мріями чудними.

ФАЛЬКОНЕ Я не потраплю в зустрічі двох сил
кресати третю — із руїн руїну
викликувати так, як ти, страшнішу,
бо душі заражати мором . . .

ЧЕРНЕЦЬ Стій!
Співає хто оце?

ФАЛЬКОНЕ Останні
із роду генуезького в Боспоро — слухай!

(Чутно пісню в сусідстві)

Ох, яка весна чарівна
Щоб лиш все життя будила,
Смерть — весна пора трійлива,
Бо весна — пора кохання.

ФЕДЕРІГО (*патрицій з Тіри — входить з двома кубками у руках*).
Вітай, божественний Фальконе, бачу,
що до остатку вірний ти собі. Так щож,
хвалю цю вірність. Чом, проте,
не йдеш до нас — бенкетних друзів?
У забутті, у шалі й божевіллі
стрічати хочуть перелом поліття.
Зібрались всі — жінки, мужі, старі,
уквітчані, із мушель п'ють вино,
із піснею, з музикою, а трунком
упитись хочуть, щоб життя, мов сон,

мов світ блакитний мрій, здавалось.
Одні п'яніють легко, інші ж знов
наприкінці останній кубок п'ють,
оцей, з цикутою — запивши ним
кінець життя — спокійно умирають,
не знаючи нічого більше — ні ганьби,
ні мук неволі . . . Ось тобі
також два кубки шле громада,
що смертний свій бенкет тепер
святкує. Тут — вино Фалернське
бува,не нагадає ще раз першу
отчизну нашу, Ляціум старий . . .
а другий кубок, з трунком чорним смерти,
що нам у дар дає його отчизна друга.

ЧЕРНЕЦЬ Ти п'єш котрий?

ФЕДЕРІГО Звичайно, перший,
такі, як я, не легко віддають
життя промінний дар. Я жив
і житиму чарівно, повно й світло;
той дурень, хто зрікається життя.
Хіба, зоставшись і закон прийнявши
новий і варварський, я перестану
собою бути? О, душа гнучка моя
в потребі згодиться і звикне
і до постави гордої твоєї й, навіть,
до уклону-підлого раба . . .
А ти, Фальконе,
який ти трунок п'єш? Скажи?

ФАЛЬКОНЕ Звичайно, тільки перший, як і ти;
люблю я Жизнь, її блискучий мерехт,
і мудрий посміх, і страждання вщерть.
Люблю, хоч не скажу, як ти, поправді,
що можу ув'язнити духа. Він бо
у мене не гнучкий, як в тебе.
(Федеріго відходить)

ЧЕРНЕЦЬ Проте, й боюсь за тебе. Важко
буде таким білоодежним, наче жрець,
прожити тут й *(сміється)* відстоювати мрію.
Такі, як ти, тут будутьнебезпечні;
оцей, що вже пішов, продасться всюди,

повз нього всяк пройде і купить,
бо він — крамар. А крамарі потрібні світу.
Ти ж за крамаря не станеш, а у інших
посієш сумнів, знітиш ти людей,
що будуть прагнути служити кволим мріям,
а їх не треба тут — не мудрости
довершеної треба — вірности сліпої,
сліпої черви, що вкусити може,
юрби сліпої, що умре сліпою, і вогню
отого, що живеш ти ним вовік
не перезорить через будні . . .

ЮНАК *(вбігає)* Гей, Фальконе,
ти ще вагаєшся? Ми вже йдемо.
Бо
виходять всі патриції, юнацтво,
усе, що сміле й битне звідси йде.
Наш шлях тривоги й заграв, може,
нас перестрінуть на шляху в Льолею
та мусимо ми винести наш знак
святої волі. Кажуть, там, в соснах,
збирається лицарство — козаками
невірні звуть їх. Знаю я — вони
війну священну розпочнуть за нас,
за нашу Таврію, за Понт, за віру . . .

ФАЛЬКОНЕ Іди, мій друже, хай вогонь
отой святий не гасне у тобі. Лиши
мене самого.

ЮНАК Знай: мистці потрібні
нам будуть . . .

ФАЛЬКОНЕ Не такі, як я.
Покинь мене в моїй оселі.

ЮНАК Вона згорить в пожежі.

ФАЛЬКОНЕ З нею
і я згорю. І, линучи тоді,
мов вогненосний птах, душа моя
радітиме, що вірною зісталась.
Коли б то ти, мій учню, в чужині
зумів хоч не забути швидко
мого вчення для майстрів молодих . . .

ЮНАК Забути треба про мистецтво, майстре,
в руці оцій того лише бажай,
нехай яскріє лезо — і невгнуте
нехай, як гасло розтинає ніч,
як гасло помсти . . .

ФАЛЬКОНЕ *(п'є отруту з келиха, який підмінив йому чернець)*
Йди здоров.
Я трунок цей — ралець виноградарів —
на щастя п'ю тобі, на щастя всіх,
хто мріє в вічнім непокою
найти душі бунтарської спокій. — Іди!
Іди, юначе, і не гайся, може, там
руки твоєї й серця вогняного
ще потрібують . . .

(Юнак іде)

Черче, глянь,
яка велична заграва над морем!
Упала тьмяна ніч. І буруни горять,
мов крови напились, мов рубінове
од сліз кривавих море спалахнуло,
і тільки чайки крильми хвилі б'ють,
як духи, б'ють крилом цей вал,
що вже рокоче, котиться до нас.
А там,
гляди — мов лебеді, фелюки і галери
ідуть до порту — темен, темен шлях
навали вражої, проте його осяє,
його осяє шабля яничара.
Друже,
люби цей мент, коли в хаос стихій
стрілою думка вп'ється і тремтить
їй шлях —дорога зір, все вгвиш і ввиш
її стихія — льот, вона не знає смерти
у кристалічності просторів без кінця.
Цей кубок випивши до дна, нехай у море
в клубовище стихій іде, і прірва хай
його прийме. О, бийся, дуже море,
бо що тобі страхіття смерті й битв,
бо що тобі одвічний змаг сует.
Минуть роки, поліття і сторіччя
мине й пристрастей цих шал, що нині

ми ними повні — ти ж, о Жизнь,
прекрасна Жизнь, буя тимеш тут пишно,
і сонце цих осель засяє ще ясніше,
і квіти зацвітуть яскравіше, і лик
людини вольної і гордої, мов з бронзи
заблисне вирізьблений. І любов любити
учитиме учитель між людьми.
(падає)

ФЕДЕРІГО *(входить, хитаючись)*
Учителю, з усіх немудрих
лиш я один. Бо смертний кубок
усіми випито до дна . . .
(побачив Фальконе на долівці)
Невже і ти? . . .
Скажи — невже він не живе?
Проте,
цінив його я вище.

ЧЕРНЕЦЬ Він умер,
не знаючи, що трунок цей за всіх
і задля щастя свого випив.

ФЕДЕРІГО Ти
йому, це ти йому в ралець
цю чорну смерть подав? . . .

ЧЕРНЕЦЬ А що
тобі до того? Знай одно — ця смерть
йому за визволення править.

(З'являютьcя яничари. Один із них випускає стрілу — Чернець падає підкошений. Федеріго спинився в уклоні).

Петро КІЗКО

В ПОЛОНІ

Вже й проклясти не вміємо. Уста
закам'яніли.
Душа - руїна тліє у диму.
Нам навіть сонце стало за пітьму
І за пустелю чорну і скривавлену світ
білий.
Друг друга не взнає. Обличчя голод і утома
Зробили жовтими, як жовтий віск.
В очах погас ще учорашній блиск,
Лише сльоза тремтить — свідок журби
за́ рідним домом.
Ідуть колони. Сірі, як осіння мряка сіра.
Ледь - ледь волочим ноги по стерні.
І ось вчувається чийсь крик мені
І дрож біжить по стомленій і захололій
шкірі . . .
Я чую крик: — Синочки рідні! Діти
соколині! . .
О, чорний світе, пустко навісна!
Я бачу — руки простяга вона,
В кохтині сірій мати наша, мати з України.
Біжить услід за бранцями, що йдуть
на гибель-страту.
В руці маленький вузлик. — Ну, візьміть!
Сама ж не бачить світу за слізьми,
Не знаючи, як вузлик той до бранців
передати.
Кругом колон дозорці йдуть з байдужими
очима.
Їх не зворушать страдних голоси.
Цілуй їм ноги, Господом проси! —
Не пустять. Душі в них, як камінь, дикі
невмолимі.
Та ми не в силі їх, кривавих, проклясти
вже навіть.

В дощах закля́кли, в мряках і вітрах.
Волочим ноги пухлі по степах,
Ночами темними ночуєм на гнилій отаві...
А де ж поділась ти, мандрівна, тиха наша мамо,
В старій кохтині, з вузликом в руках?
Ой сповістив мені зловіщий птах,
Що матінка моя лежить під білими снігами.
Та матінка, що йшла услід за бранцями - синами ...

1946

Рікарда Гух

СПОГАД

Березою я молодою
Росла на горі у прадавні дні,
І місяць блідою рукою
Волос зелений чесав мені.
Над прірвою стан я хилила,
Вітер висот мене колихав,
Танцюючі хмари ловила
В сіті гілля для минущих забав.
В серці моєму мовчали
Блаженства і болю всі голоси,
Шуміла, блякла, буяла,
В тінях моїх дрімали часи.

Переклав з нім. М. Орест.

Б. КРУПНИЦЬКИЙ

Нова реляція про Мазепу з 1707 р.

Реферуємо тут цінну працю шведського дослідника, Карла — Ґустава Гільдебранда, що появилася в 1935 р. в Karolinska Förbundets Arsbok під назвою «Одна реляція про Мазепу з 1707 р.»[1]) Авторові пощастило знайти в шведськім державнім архіві («kanslipresidentens arkiv») в додаток до листа Станислава Лещинського до шведського канцлера графа Піпера з 3. червня 1707 р. [2]) його «pro-memoria», в якім латинською мовою [3]) переказуються відомості старости винницького про свої зносини з Мазепою. Ці відомості переслано було до Станислава кур'єром з Кам'янецької фортеці, який виїхав 14 травня, а прибув до Станислава 2. червня.

Цей меморіял має такий зміст: як тільки вищеназваний винницький староста дізнався, що козацький «generalissimus» Мазепа прибув до царя, зараз же післав до нього — Мазепи в Жовкву одну духовну особу, щоб розвідатися про його заміри, чи він твердо тримається своєї старої пропозиції королю Станиславові про признання його законної влади і підкорення йому цілої України. Бо цей винницький староста вже раніше був посвячений в усі ці Мазепині пропозиції. Мазепа, дізнавшись про прибуття до Жовкви вищеназваної духовної особи, яка йому й раніше була добре відома, зараз же прийняв її у себе. Після взаємного заприсягнення (духовна особа виступала тут як репрезентант винницького старости) про дотримання таємниці і заведення кореспонденції через Кам'янець, Мазепа наказав йому подати королю Станиславу через вищеназваного старосту такі відомості:

1. Якщо король дасть йому

1) Karl Gustaf Hildebrand, En Relation om Mazepa våren 1707, Karol. Förb. Arsbok 1935, ст. 157—166.

2) Всі дати — припускаємо — подано за новим стилем.

3) Гільдебранд подає в шведськім перекладі.

запоруку, що його (Мазепині) бажання будуть ухвалені, то він і зараз готовий свято підтвердити те, про що він уже раніше повідомляв короля, себто про свій замір підкермувати йому цілу Україну і Запоріжжя на певних умовах, які вийшли б на добре для забезпечення та чести його, гетьмана, поруч із забезпеченням для козаків.

2. Московська військова рада доручила йому — Мазепі зібрати значну армію («Semiducenta», 150.000 козаків?) та повести її в Червону Русь, щоб тамошніх русинів підбурити до повстання проти польської влади. Для того мусить якнайскорше бути післаний передовий відділ у 30.000 або 40.000 вибраних козаків. Мазепа погодився і вже вислав наперед свойого племінника Войнаровського з 30.000 козаків. Але за добру поставу і вірність Войнаровського супроти Станислава він, Мазепа, ручиться, як за самого себе, додаючи до цього, що як тільки король Станислав буде готовий до акції проти москалів у Польщі, він — Мазепа — вишле безпосередньо до нього посла з запевненням про свою підлеглість і послух. Тоді вони самі почнуть робити те, що має бути зроблене. Його не спинить наявність навкруги його особи 10.000 москалів. Він запевняє, що ці москалі будуть знищені за одну ніч, як тільки настане слушний час.

3. Заміром царя є уникати головної баталії з шведською армією і нападати на окремі шведські відділи. Головні царські сили мають бути сконцентровані біля Люблину з огляду на польський сойм у цім місті.

4. Кандидатами царя на польський престол є: першим — литовський гетьман Вишневецький, другим — коронний маршал Денгоф, третім — великий коронний гетьман — Сєнявський.

5. Він, Мазепа, остерігає, щоби шведські війська не користалися провіянтом, який залишають москалі в Польщі, бо він є отруєний.

6. Він, Мазепа, вимагає від короля Станислава якнайскорше якоїсь певної відповіді на свої пропозиції.

Як виходить з дуже влучних коментарів Гільдебранда, ця духовна особа, яку було послано до Мазепи, була ніким іншим, як єзуїтом Томасом Заленським. Але в «promemoria» він фігурує не як головний посередник між Станиславом і Мазепою, як це до цього часу приймалося, але як другорядний персонаж, що тільки виконує накази вищеназваного старости. Саме в роках 1706 — 1707 Заленський був ректором єзуїтської колеґії у

Винниці, отже, зв'язок його з старостою зовсім не виглядає нереальним. Також і цього старосту у Винниці вдасться ідентифікувати. Ним був з 1693р. Kasimir Ignatius Leszczynski, що пізніше став каштеляном у Львові. Він належав до того ж гербу Лещинських, що й король Станислав, але його родинна лінія мала тільки в давнині спільних предків із Станиславом. Важливішим для нас є те, що він мав дві кровні сестри, з яких одна, Вікторія, одружена була з київським воєводою Йозефом Потоцьким, а друга, Теофіла, з воєводою краківським Янушем Вишневецьким. Його спорідfestнення з двома міродайними в Польщі маґнатськими родинами робило справу переговорів з Мазепою свого роду фамілійною аферою, тим більше, що мати князя Вишневецького, в другім подружжі княгиня Дольська, була важливою особою в стосунках з Мазепою. [1])

Реальности самого «promemoria» і важливости поданих в ньому відомостей не можна заперечити. Правда, дещо виглядає тут сумнівним. Занадто високі цифри кількости козацького війська, що мало стояти до розпорядимости союзників, Карла XII і Станислава, на випадок активного виступу України, твердження про отруєння провіянту москалями, яке, здається, з других джерел не дасться потвердити, похвальба Мазепи, що 10.000 москалів можуть бути знищені за одну ніч, та інше подібне — все це говорить скорше про дуже вільну передачу (а почасти й конструкцію) з боку старости винницького чи Станислава, щоб заімпонувати шведському королеві блискучими перспективами союзу з Мазепою.

Але деякі відомості мусіли бути для шведського короля дуже важливими, особливо вказівка на замір царя уникати головної баталії з шведською армією і нападати на окремі шведські відділи.

Також і дати меморіялу стоять у згоді з іншими відомостями. Його було складено між 2. і 3. червня (приймаємо нов. ст.) на підставі відомостей винницького старости з першої половини травня (н. ст.). Відомо, що Мазепа появився в Жовкві, куди приїхав за нього патер Заленський, десь в кінці березня або в квітні (ст. ст.). Вже 20. квітня за ст. ст. (себто 2. травня за нов. ст.) відбулася у Жовкві військова нарада, про яку згадує «promemoria». [1]) Отже, було досить часу, щоби згідно з датами меморіялу повідомити

[1]) Hildebrand, 161–163.

[1]) Костомаров, Мазепа и мазепинцы, С. Петербург, 1905, т. XVI, ст. 558.

про всі ці речі старосту і Станислава.

Існують також інші джерела, які дещо з оповідання меморіялу підтверджують. Особливо це стосується основної мети меморіялу, а саме двох пропозицій Мазепи, які, хоч і кондиціонального характеру (виконання певних умов) і висловлено їх скорше натяками, все ж таки мають в собі обіцянку гетьмана при певних умовах допомогти союзникам козацьким військом в Польщі та підняти повстання на Україні.

Обидва пункти є також і в історії Нордберґа, як відомо, свідка подій, який каже, що Мазепа післав гінця або посла до Станислава з листом, в якім висловлював бажання стати на бік польського короля, коли йому буде забезпечена допомога з боку шведів. Він, Мазепа, легко знищить («wollte er leicht um den Hals bringen») 6—7 тис. москалів, що знаходяться в його краю. Але шведський король поставився до пропозиції Мазепи неприхильно: він не бажав, щоб Мазепа грав якусь ролю у визволенні Польщі від москалів, що обсадили її під час перебування шведів у Саксонії. Мазепа мусів дбати надалі про акцію у власній країні для звільнення її від москалів. Тому і відповідь Станислава на пропозицію Мазепи була нерішучою: чекати, аж доки буде сказано, коли треба вирушати.[1])

Цікаво, що чисельність російського гарнізону в столиці Мазепи визначено у Нордберґа на 6—7 тис., отже, значно скромніше, ніж у меморіялі (10.000). Важливішою є друга різниця: в меморіялі Мазепа вимагає асекурації від Станислава, у Нордберґа український гетьман ставить умовою переходу на бік польського короля асекурацію Карла XII («wenn er (Mazepa) nur von des Königs in Schweden Beystand und Hilfe versichert wäre»)[2]) — думка, яка, безперечно, більш відповідає реальним обставинам.

Звертаємо також увагу на те, що у Нордберґа оповідання про позиції Мазепи вміщено під жовтнем 1707 р. Це значне пересунення терміну аж на осінь можна пояснити або в той спосіб, що тут маємо до діла з другою, пізнішою пропозицією подібного характеру, як у меморіялі, або, що є більш правдоподібним, з тією ж самою пропозицією, але яка пізніше дійшла до шведів. В такім випадку треба припустити, що Нордберґ

1) Nordberg, Leben Karl des Swölften Königs in Schweden 174—6 II, 43—44.

2) Nordberg, ibid. 43—44.

взяв за дату скорше момент, коли пропозиції Мазепи стали відомими в шведськім лягері. Шведи не могли так скоро дізнатися про бажання і пропозиції гетьмана. Вже трудність сполучення (через Кам'янець і різні інстанції) говорить проти цього. Заленський був наприкінці квітня у Мазепи; кур'єр старости опустив Кам'янець 14 травня (н. ст.). Аж після того було послано меморіял до ґрафа Піпера.

Важко сказати, що лежало в основі акції Мазепи. Що така акція була, про це говорять, як бачимо, обидва джерела: і меморіял Станислава і оповідання свідка Нордберга.

За свідченням Орлика Заленський виїхав з безпосереднім дорученням Мазепи в Саксонію, щоб довідатись, коли шведські війська почнуть похід. А результати розмов Заленського з гетьманом передано було Станиславові, як відомо, через окремого кур'єра винницького старости. Можливо, що пропозиції гетьмана були тільки пробним бальоном, і в першу чергу подавалися для того, щоб ліпше дізнатися про наміри тих людей (передовсім, Карла XII), від яких тоді — як здавалося — залежала доля Східньої Европи.

Одного не можна заперечити. З українського боку було взято до уваги можливість зв'язку України з Польщею. Не даремно ж улітку 1707 р. в Києві під час перебування там Мазепи збиралася старшина в домах Ломиковського й Апостола і таємно обговорювала артикули Гадяцького пакту між Україною і Польщею 1658 р., очевидно, в перспективі на майбутнє. Федерація між Польщею, Литвою та Україною, як третім самостійним членом спільної держави, безперечно, була тоді предметом дискусії)[1].

[1]) B. Krupnyckyj, Hetman Mazepa und seine Zeit, Leipzig, 1942, 176.

Ґр. ШЕВЧУК

Повість про нового Українця

(Гліб Східний. Аркадій Ярош. Повість. Накладом Українського Видавництва в Бельгії. К. Мулькевич — Малін, 1946).

I.

Один з героїв автора каже: «В центрі літературного твору була, є і буде — людина, і знову питання — чи після Шекспіра, Байрона, Ґете, Руссо — спеціяльно вибираю далеких один від одного політичними поглядами, світоглядом письменників — чи після них, тобто вже у наших часах, людина, чуєте, ЛЮДИНА змізерніла, збідніла на почуття, чи ж від того часу життя позбавлене конфліктів. Ще далі. Чи можна думками, знаками оклику, трикрапками і тому подібними розділовими знаками, які є квінтесенцією творів найсучасніших із сучасних письменників, замінити глибину думки, глибину пристрасти...»

Відповідно в центрі своєї повісти Гліб Східний ставить людей і людину. І — треба сказати — молодий автор уміє п о б а ч и т и людину. На сторінках розмірно невеликої (186 стор.) повісти — ціле море людських типів, але виведені особи не забуваються, ми їх пам'ятаємо всіх разом і кожного зокрема. Всі разом вони творять колективний образ великого західньоукраїнського міста (імовірно — Львова) під час німецької окупації. У центрі уваги — робітники й інженери автовиробні: залюблений у своїй праці, щасливий сім'янин робітник Дунда, робітник Шульга з його розбитим родинним життям, випадковець — робітник Підлісний, випадковець — інженер Кисіль, директор виробні Норич.

Другим пляном проходять герої — представники інших суспільних прошарків: подружжя професора Степана, ідилічна пара, віддані науці і українським людям Филимон і Бавкіда; українці, що намагаються використати на добро свого народу можливості леґальної праці за німців — голова комітету інженерів Заїка, керівник військової управи; письменник Віктор Бай; знищений горем — утратою сина на чужих фронтах чужої війни селянин Гордій Лелюх; нарешті, шумовиння воєнного часу, люди, що вирішили користатися з сьогоднішнього дня, добре пожити, поки можна, — бонвіван Орест («Ми народ темний, нам аби гроші»), директор клюбу інженерів, Вікторія з її полюванням на добре влаштованого чоловіка. Зовсім на віддалі, невиразно - загадковими сильветами показуються зрідка діячі українського запілля — молодий Саган, що його вішають німці, бійці УПА...

Кожний з персонажів схоплений

кількома рисочками, але виразно, опукло, кожний лишається образом у свідомості читача. Це — незаперечний успіх автора, і його завдячує письменник, можна думати, школі новелі-оповідання, яку він пройшов перше, ніж узятися за більший і складніший мистецький твір. Ця школа, однак, не могла стати в пригоді при творенні вже не епізодичного й другорядного, а центрального образу повісти, образу її наскрізного героя, чиїм ім'ям і названий увесь твір, — інженера Аркадія Яроша. Можна з певністю твердити, що ввесь твір написано заради цього образу, що всі інші персонажі — тільки тло для нього. Аркадій мав бути новим українським героєм, новою українською людиною, ввесь твір — повістю про нового українця. Чи вдався ж образ авторові?

Ярош — селюк, і його тема — це тема завоювання міста вихідцем з українського села, тема нового, гармонійного сполучення сільського з міським в українській людині. Ярош каже: «Я люблю місто, я тепер уже й жити без нього не можу. Тільки я приніс із села любов іншу, свою». Ярош не бере місто як даність, він приймає місто як матеріял для сприйняття й перетворення. Для нього місто — не буденщина, а високе досягнення людської думки й праці, але досягнення, яке вимагає не ахкання й захвату, а господарського підходу, господарської уваги й дбайливости. Місто мусить бути на послугах української людини.

Ярош — селюк і господар. Господарем він приходить і в місто. Уже студентом він уміє зберегти себе і протиставити себе світові. Він завжди лишається самим собою. Йому радять по-міському «обтертися». «Обтиратися»? — Ні. Він надто здоровий і цілісний, щоб «обтиратися» й пристосовуватися. Дарма, що виглядає ліриком, він жилавий. Життя він не боїться, — він же хазяїн життя. Його настанова — не обходити життя, а втручатися в нього не вичікувати, а бути активним. «Чи не занадто голосно сміюся»?» — думає Аркадій і... вибухає ще сильнішим сміхом. Він здоровий, він сильний, він свідомий своєї сили. Хитрощі, засідки — ні, це чуже йому. «Треба бути щирим, зовсім відкритим, гарним, не показово, але завжди, і тоді все погане, все, негарне, недобре уступиться».

Зате жадоба до всіх проявів життя в Яроша велика; він не проходить ні повз що, не визначивши свого становлення: погане — штовхни, доброму — допоможи. Орестові Ярош просто в очі каже: «Ви є погань». Вікторії він, зустрівши її випадково в трамваї, допомагає влаштуватися на працю. Шульзі він стає в пригоді при відбудові родинної цілости. Він вносить радість у безнадійне, здавалося, життя прибитого горем Гордія Лелюха. Він перевертає все на виробні, організовуючи ремонтний цех і налагоджуючи нелеґальне постачання партизанам. Він скоряє собі горду й самовпевнену інженерку Лідію Слободян, спершу так гостро насторожену проти нього. Він організовує людей на працю і боротьбу, захоплюючи, пориваючи власним прикладом, ламаючи перешкоди інерції, косности, зашкарублости, спокою, бюрократизму, ворожости. Він скрізь стверджує себе, стверджуючи тим свій молодий і дужий народ. Він не робить нічого задля себе. Його цікавить, йому болить — людство, Україна, кожна людина зокрема. Це гуманізм, але без сентиментальности, войовничий, часом навіть безжалісний. Поганого — штовхни, доброму — допоможи. Сила і людяність, жорстокість і ніжність, хист організатора, господаря, стратега життя.

Так вимальовується образ інженера Аркадія Яроша: простий селянин з походження, він своєю талановитістю, енерґійністю, вольовістю, життєвою цупкістю, вмінням знаходити собі місце в гамірному потоці життя

і стверджувати це місце в інтересах загалу, ідеальністю своїх прагнень вибивається на перше становище. Але Ярош — не стільки наявний герой, скільки ідеал української людини, ідеал живий, пройнятий трепетом авторової думки й почуття, але все таки ще ідеал. Автор бачив окремі риси образу, але він позбирав їх у конструктивному акті своєї творчости, бажаючи створити образ українського позитивного героя нашого часу. Все таки риси ідеальности не могли не лишитися, і ми не віримо в героя, хоч автор оточує його своєю гарячою закоханістю. А може саме тому, що автор надто в нього закоханий.

Часом герой ніби показує: «Аркадій на повні груди вдихав весняний вітер, шукав його повіви. Заблукана крапля дощу стікала по чолі, не змахнув, затрималась на брові й упала. Стояв нерухомий, випростаний. Навколо — темрява, ледь видніються контури дерев, там далі — паркан, а за ним догорає розвалений будинок. Дивився і не бачив». Герой надто відчуває, що він — «молодий і гарний». Це не описка: не читач відчуває це в творі, а сам герой. Він надто легко подолує всі перешкоди. Він не формується — він сформований з самого початку, без внутрішніх труднощів і катастроф. Він майже не знає невдач. Утрату Ольги, навіть зруйнування виробні він не відчуває трагічно. Так, c'est le mot. Героєві бракує трагічности. Він надто легко проходить по трагічному часу. І тому ми не завжди і не в усьому віримо йому і авторові. Відчуття трагізму не означає ні браку оптимізму, ні браку активности. З цими рисами відчуття трагізму поєднується. Брак відчуття трагізму означає брак глибини. Глибини не потребували всі образи тла. Тому вони вийшли яскраві і вдалі. Образ Яроша не може жити без глибини.

2.

У стилістичних особливостях повісти Гліба Східного помічаємо те саме, що і в будові образів твору: серйозність підходу, цікаві шукання, наявність власного обличчя — і недотягнення, що випливають передусім з того, що досвід, набутий у школі прози малого розміру (оповідання, новеля), не завжди може бути просто перенесений на прозові твори типу повісти й роману.

Хоч авторові кінець-кінцем належить наведене в першому розділі рецензії скептичне зауваження про «дужки й крапки» як засоби новітнього письменника, на щастя, він не дотримується цього зауваження. Стильові й стилістичні засоби Гліба Східного великою мірою стоять на рівні сучасного письменства, і в цих межах автор має вже своє власне обличчя.

Фраза авторова характеризується передусім лаконічністю. Часом навіть такою лаконічністю, стислістю, зосередженістю, які розривають прийняті синтаксичні норми: «Не розрізняв добре кольорів, але — погляд цих очей, і було чудово». Свіжо і ощадно даються порівняння: «Побачив: та й стояв на вулиці, а не був ані пияком, ані поліціянтом» — шкільні норми вимагали б тут сказати: стояв на вулиці сам, наче пияк або поліцай... Таємничо зосереджений вигляд Підлісного дається фразою: «Аркадієві здавалося, що Підлісний перебирає пальцями в черевику». Маленький деталь весняного пейзажу: «Краса — і це поле, і ранні сходи, і вітер, і ... і ця липка, тяжка земля» — більше каже нам про селянське походження героя, ніж усі попередні ствердження авторові. Коли треба, знаходяться свіжі, незатерті слова: «Відчуваєте цей навіїстий вітер?»

Жест персонажів автор уміє окреслити так чітко і послідовно, що місцями здається, ніби читаєш добрий кіносценарій: «Олекса стояв, мов перед об'єктивом. Незримий фотограф намовляв його ставати все

в іншу й іншу позу. Усмішка? Ні, іншу. Байдужий? Ні, насуплений. Ні не те. Спробувати інший вираз, ще інший».

Одначе, від кіносценарію є велика відмінність. Повістяр подає матеріял раз-у-раз у двох плянах: зовнішньому і внутрішньому. Діялог дається не тільки текстом, а і психологічним підтекстом. Автор виступає ввесь час як аналітик. Подає розмову дієвих осіб — і паралельно хід їх думок. Бо добре знає, що говорене далеко не збігається з думаним, що психологічний підтекст діялогу не збігається математично з вимовленим текстом. І так читач стежить за потрійною грою: розмова — перебіг думок одного розмовника — перебіг другого. Іноді не всі три елементи подаються. Тоді з розмови автор вибирає тільки те, що має значення для підтексту. Іноді автор стає ще скупіший: він подає тільки рухи персонажа — хай у них вичитає думки й почування: «Схилила голову. Очей не бачив. На чолі зморшки. Зморшки? І поцілував. (Щоб розігнати зморшки?). Поцілував — не знала, що відповісти. Відповісти мусить, не може ж так. І сховала вуста в його вустах — а так, не могла ж говорити». Так затушковано, в натяках, в другорядних проявах подана вся любовна частина сюжету: незавершений роман Аркадія з Ольгою, незавершений його роман з Лідією. Так постає повість, як твір передусім психологічний. Від кіносценарію лишається тільки скупість авторового коментаря і послідовна докладність у змалюванні жестів героїв. Поза тим — психологічна повість.

Тому автор уникає описувати яскраві, виразні події. Про розгром виробні партизанами, про вбивство директора її Норича, про смерть Гордія Лелюха читач довідується тільки зі скупих згадок.

Вибраної манери автор не в усьому зумів дотриматися. Подеколи трапляються фрази наче з іншого твору: «Тільки небо ясніло, і тоді підкорений, покірний природі (вітер) дарував чари весни», «Темна суконка виразніше підкреслювала ніжність її стану» — це з Мопассана? Чи з Турґенєва? Таке воно далеке підкреслено сухій, позбавленій усякого з о в н і ш н ь о г о патосу (внутрішній, прихований — у повісті ясно відчутний), аналітично-хірургічній манері автора!

Ще більше відхилень від обраного стилю в зв'язку з бажанням автора зробити твір злободенним. У першій редакції, яка була відзначена на львівському конкурсі «Українського Видавництва», деталі часу й місця були максимально притушковані. Критика констатувала тоді «абстрагованість твору від побуту— не можна навіть сказати, по який бік фронту відбувається дія». Тепер у творі поставлені всі крапки над і. Дія точиться в часи німецької окупації. Персонажі міркують про тактику поведінки супроти німців. З'явилися згадки про українських і чужих партизанів. Обговорюється причини німецьких поразок і спроби використати їх. Показано, як німці вішають діячів українського запілля і як до цього ставляться польські міщухи. Підкреслено зв'язки Аркадія з лісом. Аркадій міркує про те, чого він хоче, як інженер, і чого, як українець.

Чи виступати проти такої актуалізації? Її можна було б вітати, якби вона була включена в твір органічно, якби вона подавалася в манері твору. Але вона включена зовні, сторонніми чужорідними вставками, вона розриває художню тканину повісти. Їй не віриш, вона кидає тінь сумніву і на інше. Вона не відповідає ні психологізмові, ні пуантилістичному малюнкові повісти. Тільки один раз удалося авторові в с в о ї й манері показати свою тезу: всі українці, навіть ті, що були в військових формаціях, були настроєні і діяли проти німців. Ось ця сцена

Огляди і рецензії

Д. ДОРОШЕНКО

Український Вільний Університет у Празі

В жовтні 1946 року минуло 25 літ з того дня, як у Празі було урочисто відкрито Український Вільний Університет, що так, багато прислужився для української науки і для поширення відомостей про Україну перед чужим світом. Судилося йому опинитися тепер на новій еміґрації й продовжувати свою діяльність у Мюнхені. Часи переживаємо такі, що, — не до святкування ювілеїв, але про ювілей У.В.У. годиться згадати хоч коротенько й спом'янути добрим словом тих, що його заложили і що в ньому працювали. Почуваю цей обов'язок на собі, і то тим більше, що з числа професорів, які взяли участь у відкритті У. В. У., залишилося в живих тільки двоє: я та ще професор І. Мірчук, тоді ще молодий доцент.

Історію У. В. У. властиво треба починати ще з Відня, де його було заложено літом 1920 р. з ініціятиви Т-ва українських письменників, головою якого був покійний Ол. Олесь. Але на віденському ґрунті Університет якось не пустив коріння, головно тому, що там не знайшлося відповідного числа слухачів. Саме тоді уряд Чехо-Словацької Республіки розпочинав широку акцію на допомогу еміґрації з Сов. Росії: російській, українській, білоруській та інших народностей. Організатор У. В. У., покійний проф. Ол. Коллеса, поїхав влітку 1921 р. до Праги і договорився там з урядом, що той приймає У.В.У. до Праги й бере на себе видатки по утриманню професорів та студентів. Було зложено статут У. В. У.; за зразок узято статут Чеського Карлового Універ-

ситету й умовлено, що студенти У. В. У. можуть одночасно слухати викладів на Карловому Ун - ті, що семестри, прослухані на Карловому Ун - ті, зараховуються і на У. В. У. і навпаки. Ідея У. В. У. зустріла гарячу підтримку з боку президента Республіки Т. Г. Масарика, який до кінця свого віку був добрим опікуном і щедрим меценатом У. В. У.

В жовтні 1921 р. відбулося в Празі, в одній з найбільших заль Карлового Ун - ту урочисте відкриття. Ректор Коллеса сказав академічну промову на тему про чесько-українські культурні взаємини; явилося багато чеських професорів і представників чеської влади. Було багато й української молоді, число якої досягало вже кількох сот. Переважно це були старшини Української Армії, інтерновані перед тим у Польщі. Чеська влада призначила для них стипендії, які розподілював Чесько-Український Комітет, зложений з чеських та українських професорів.

З професорів У.В.У. були вже в Празі: Ол. Колесса (укр. мова і література), Ст. Смаль - Стоцький (укр. мова), М. Сабат (римська літер.), А. Артемович (грецька література), Д. Антонович (укр. мистецтво), Д. Дорошенко (укр. історія), Ів. Горбачевський (хемія), К. Лоський (римське право), Ст. Дністрянський (цивільне право), О. Ейхельман (карне право), М. Лозинський (міжнароднє право), В. Старосольський (викладав юридичні дисципліни, не пригадую які саме), Ст. Рудницький (географія України), Ф. Щербина (статистика), Б. Матюшенко (евгеніка), Ів. Мірчук (філософія). Як бачимо, зійшлися науковці з усіх частин української землі: з Наддніпрянщини, Галичини, Буковини й Кубані. Університет відразу ставав українським і витворив гарну традицію, яка потім збереглася усі 25 років.

У.В.У. мав два факультети: філософічний і права та суспільних наук. Склад професури увесь час поповнювався новими силами, які прибували з різних осередків еміґрації. Отже, з часом прибули професори: В. Біднов (історія української церкви), Ол. Лотоцький (канонічне право), Ол. Одарченко (торговельне право), А. Яковлів (цивільний процес), Оп. Андрієвський (цивільне право), С. Шелухин (карне право), Р. Лащенко (історія укр. права), Ф. Слюсаренко (клясичні мови), В. Щербаківський (археологія), Ол. Шульгин (західно-европейська історія), Б. Крупницький (укр. історія), Ф. Швець (геологія), Ол. Мицюк (політ. економія), Ів. Борковський (археологія), В. Січинський (укр. мистецтво), В. Залозецький (історія мистецтва), Юрій Русов (іхтіологія), Ф. Стешко (історія

музики). Частина вступала на правах доцентів і пізніше підвищилася на основі нових наукових праць до ступеня надзвичайних і звичайних професорів.

Виклади відбувалися в авдиторіях Карлового Університету. Професори і студенти могли користуватися з загальної бібліотеки (тоді ще спільної для чеського та німецького університетів). Крім того, заложено ще й власну підручну бібльотеку, яка з часом досягла 12.000 томів. У.В.У. приступив і до видавництва: кількох десятків томів наукових підручників і наукових збірників. Серед останніх треба відмітити прегарний «Ювілейний Збірник», присвячений президентові Масарику (2 томи, 1925 р.).

Не маю на думці давати хоча б короткий огляд історії У.В.У. — це буде колись зроблено на основі автентичних матеріялів, яких я тепер не маю під рукою. Але хочу відзначити бодай деякі моменти з життя У.В.У. При кінці 1920 р.р. життя в У.В.У. почало помалу завмирати. Чеський уряд скоротив бюджет Ун-ту, припинив видачу стипендій студентам. Дехто з професорів перейшов до інших університетів або наукових осередків: В. Тимошенко виїхав до Америки., Ст. Рудницький і М. Лозинський—до совєтської України, Ол. Лотоцький, В. Біднов, Р. Стоцький і Д. Дорошенко стали професорами Варшавського університету; Ол. Шульгин переїхав до Парижу. Проте, Університет продовжував свою працю, іменував нових доцентів, промував докторів. Він служив головним осередком для українських наукових сил, розкиданих по всій Европі; його професори брали участь у міжнародніх наукових конґресах, писали в чужих наукових часописах. У.В.У. як такий був членом Комітету інтернаціональної наукової співпраці при Лізі Націй і взагалі репрезентував українську науку перед світом. При У.В.У. були ще лекторати англійської (пані М. Славінська), французької (пані Оксана Косач-Шимановська), і чеської мови (пані М. Бочковська).

При У.В.У. постав цілий ряд наукових об'єднань, які дуже спричинилися до розквіту нашої науки на еміґрації. Насамперед—«Українське Історично-Філологічне Товариство» в Празі, засноване 1923 р. Воно відбуло понад 500 наукових засідань, видало 7 томів своїх «Праць» і підтримувало тісний зв'язок з українськими науковими організаціями в Галичині й на еміґрації. Увесь час безмінним головою Т-ва був проф. Д. Антонович. Далі—«Товариство українських правників», «Спілка українських лікарів», що видавала свої збірники, на-

решті, з ініціятиви професорів У.В.У. і спочатку під його патронатом постав «Музей визвольної боротьби України», який зібрав цінні рукописні матеріяли, бібліотеку і художні колекції. Музей дуже потерпів підчас повітряного бомбардування 14 лютого 1945 р., але більшість його збірок, на щастя, збереглася.

Коли 1939 р. Чехію окупували німці, для У.В.У. настали тяжкі часи. Він не був закритий, так як чеський Карлів Університет, але його було взято під такий суворий догляд і контролю, що фактично було позбавлено будьякої адміністративної й академічної свободи. Над ним встановлено було куратора, який не давав робити ані кроку без свого дозволу. Університетові було заборонено приймати до числа студентів чехів, запрошувати нові наукові сили, підвищувати наукові кваліфікації своїх професорів Одиноке, що могло трохи пожвавити наукове життя У.В.У., - це було прийняття до складу викладачів кількох науковців з Великої України, які переїхали до Праги зі Львова, але їх дозволено було запросити не на правах професорів, а лише як «уповноважених для викладів». Але й це було дозволено тільки після дуже довгого зволікання, вже напередодні падіння німецького панування. А коли наблизилося це падіння, більшість професорів виїхали з Праги, і самий Університет було перенесено поза межі Чехії, і він знайшов собі притулок під захистом американської влади у Мюнхені.

Як я вже зазначив, У.В.У. було створено й ведено протягом 25 років спільними силами українських учених з усіх частин нашої землі, він здійснював у своїй діяльності принцип єдности й соборности України. Без сумніву, він вніс високоцінний вклад в українське наукове життя на еміґрації і вже самим фактом свого існування мав певний вплив на українське життя під Польщею, а, може, з деякого погляду, і на Україні совєтській.

Німецький начальник приїздить на виробню після того, як її погромили партизани:

— «Які шкоди після нічного нападу?

— Незначні, — відповів Аркадій перекладачеві.

Військовий переклав:

— Дуже великі.

— Чи можете виконати збільшені достави? — запит.

Аркадій:

—Так, подвійні.

Військовий переклав:

— Ні. Перешкода — старе устаткування.

Поїхав».

У звичній пунктирній манері, без зайвих розмірковувань і підкреслювань автор п о к а з а в те, що хотів: керівник військової управи діє на шкоду німцям. Але це, повторюємо, єдиний виняток. Поза ним — злободенщина не зрослася з твором. Вона теж ніби прийшла з іншого твору.

Окремі стилістичні зриви — зрештою, нечисленні — і дещо поверхова актуалізація твору — це хвороби молодости, це вияви недороблености. Є в будові повісти поважніша хиба — поважніша тому, що вона не приходить ззовні, а закладена в самій обраній автором манері. Манера граничної лаконічности, манера уривчастої, до мінімуму зведеної фрази може бути дуже ефектовна в новелі. В великому прозовому творі тяжко обійтися без того, щоб вона не сковувала, не обтяжувала. Повинен бути в композиції якийсь ритм напружень і розпружень— і цьому мусять відповідати зміни мовного ритму. Коли все ввесь час тримається однаково на великій напрузі, втрачається перспектива, зникає рух, динаміка, твір починає здаватися одноманітним, а звідси недалеко вже й до страшнішого слова — нудний. Увага читача слабшає після перших сторінок — і то не тому, що дальші — гірші, а тому, що вони такі, як перші. Автор ще не знайшов широкого епічного дихання, в якому вдих чергується з видихом. Уся повість написана на суцільному видиху. Тому для читача деколи непосильне завдання — йти в одному ритмі з автором.

І друге: автор надто уважний до своїх героїв. Він надто добре знає, чого вони хочуть і чого хоче він. Він переобтяжує їх самоаналізою. Він надто добре стежить, щоб кожний рух, який вони роблять, вони робили не просто, а відповідно до свого характеру. Він боїться спустити їх з-під свого нагляду. Часом здається, що вони ходять у нього на шнурку. Може видатися дивним давати такі поради авторові, який твором виразно задокументував свою літературну культурність, але все таки хочеться порадити перечитати «Війну й мир», «Анну Кареніну» Толстого, «Червоне й чорне», «Пармську обитель» Стендаля. Не для копіювання — боронь Боже! Тільки для того, щоб приглянутися, як автор може гармонійно жити зі своїми героями, не затискуючи їх, не зв'язуючи, не силуючи.

Книжка Гліба Східного — спроба в багатьох розуміннях: спроба молодого автора перейти від оповідань до більшого прозового твору; спроба поєднати елементи виробничого роману, такого модного в СССР (Гладков, особливо Ю. Кримов) з гострим і чітким психологізмом; спроба показати життя і настрої українців під німецькою окупацією; спроба дати позитивний образ нового українця, активного гуманіста. Ні одна з цих спроб не доведена до завершености.

Не зважаючи на це, книжка цікава, і від автора можна сподіватися творчих удач. Шкода, що, видана за кордоном Німеччини, вона просочилася до нас лише в кількох примірниках і неприступна широкому читачеві. На тлі наших видань прози 1946 року книжка ця особливо виграє, хоч уся вона—обіцянка, а не завершення.

Помічені друкарські помилки:

Стор.	Рядок з гори	Надруковано	Має бути
13	21	Ортмарштейн	Отмарштейн
19	1	В. Домонтобич	В. Домонтович
35	2	Над шляхом витим	Над шляхом битим
43	2	Над Россню	Над Россю

ЗМІСТ

ЦІНА 6 НІМЕЦЬКИХ МАРОК

Дорожче продавати ЗАБОРОНЕНО.

